

KÂRIKÂVALÎ

OF

VISHWANÂTH NYÂYAPÂNCILÂNAN BHATTA.

WITH THE KANTHÂBHARANA COMMENTARY.

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीता

कारिकावली ।

श्रीदेवीसहायमिश्रविरचित-

कण्ठाभरणसहिता ।

GAIN

VISJ DEY

वाक्रे इत्युपाह्वगङ्गाधरभट्टसुतेन महादेवशर्मणा संशोधिता ।

सा च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्ठिना स्त्रीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये
मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

शकाब्दा १८५०, विस्वाब्दाः १९२८.

मूल्यं रुप्यकार्धम् ।

निवेदनम् ।

नमः श्री ६ गुरुचरणारविन्दाभ्याम् ।

अथोपक्रम्यते कण्ठाभरणाख्यव्याख्यायुता न्यायकारिकावली
मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् ।

कर्ता चास्याष्टीकाया लवपुरवास्तन्यो ङिगणजातीयः पण्डित-
देवीसहायमिश्रः । अनेन विदुषेयं व्याख्या प्रथममेव मुक्तावली-
ग्रहणासमर्थानां सुकुमारमतीनां बालानां कृते मुक्तावलि एव
न्यायप्रमेयाण्युपादाय सुगमतरैर्वाक्यैर्विशदीकृत्याधिकेनाप्यपेक्षिते-
नार्थेनापूर्वार्चितेतत्कण्ठाभरणं विभ्रतो बाला अवश्यं मुक्ता-
वलीग्रहणसमर्था भवेयुरित्यस्माकं निश्चयः । अयं च टीकाकृद्दि-
सनशैलीतो दर्शनग्रन्थेषु कृतश्रम इत्यवगम्यते । नव्यन्यायेऽस्य
न मनागपि परिचय इति च 'व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्यन्ध
षदाहृतः' इति कारिकाव्याख्यावसरे—'साध्यं बहुधादिस्तद्वान् पक्षः
सपक्षश्च तदन्यस्मिन्साध्याभाववति विपक्षे असंबन्धो हेतोरवृत्तित्वं
व्याप्तिः साध्याभावनदवृत्तित्वं व्याप्तिः' इति, तथा 'ननु तथाप्य-
व्याप्तिः, संयोगेन बह्वित्वेन च बहुधाभाववति धूमावयवे समवा-
येन धूमस्य वृत्तेरितिचेन्न, वृत्तित्वनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः हेतुताव-
च्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्याभिप्रेतत्वात्' इत्यादिवहुतरप्रमाददर्शना-
त्प्रतीयते । तथापि तावतास्य ग्रन्थस्य सौष्ठवमुपयोगिता वा नाणु-
मात्रेणाप्यहीयतेत्यस्माकं मतिः । चेचात्र प्रमादागता दोषा विदितास्ते

सर्वेऽप्यब्रह्मिणेन मनसा शोधनं कुर्वता मया मार्जिता एव । एवमपि
 क्वचिद्वशिष्टं दोषं विद्वांसो यदि पश्येयुस्तदा परिशोध्य पाठयेयुरिति
 विज्ञापयति—

वाक्रेइत्युपाह्वो गङ्गाधरभट्टमुतो
 महादेवशर्मा.

अस्याः छण्ठाभरणटीकायाः लिखितमेवं पुस्तकं डॉ० रामजी
 घोटजी खानवलकरैः स्वसंप्रदानमुद्रणाय स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं प्रीत्या
 दत्तमिति तेषामुपकृतिमभीष्टम् स्मरामः—

निर्णयमागराधिपः.

त्रिगिणपुनःकल्प संस्कृतनामादि.

सन् १८८७ आषाढपुनःपूर्वादि वार शुक्रवारे त्रिगिण देवीदत्ताय काएय
 शाहीनकरवरी ताडके श्रीगणेशपुर दुर्गादेव्यै दत्तमिदं भाषा भवेत् ।

मुद्रणाय सिद्धांत मन्त्रादि

अक्षय्यपुनःमहापुनःपानत्रहरिर्निमित्तम् ॥

तेन विना त्रिगिणदेव महापुनःपुनःकल्पम् ॥

विषयानुक्रमः ।

विषयः	पत्रम्		विषयः	पत्रम्
मङ्गलम्	१		पञ्चानामन्यथासिद्धीना-	
पदार्थविभागः	२		मुदाहरणानि	१३
द्रव्याणि	३		द्रव्याणां साधर्म्यम्	१४
गुणाः	४		गुणकर्मणोः साधर्म्यम्	१५
कर्माणि	५		नित्यद्रव्यभिन्नानां साधर्म्यम्	१५
सामान्यम्	५		द्रव्याणां नवानां साधर्म्यम्	१५
विशेषाः	६		क्षित्वादीनां चतुर्णां मतसश्च सा०	१५
समवायः	६		कालज्ञातमदिशां साधर्म्यम्	१५
अभावः	७		क्षित्वादीनां पञ्चानां साध०	१५
सप्तानां पदार्थानां साधर्म्यम्	९		पृथिव्यादीनां चतुर्णां साधर्म्यम्	१६
द्रव्यादीनां पञ्चानां साधर्म्यम्	११		आकाशात्मनोः साधर्म्यम् ...	१६
द्रव्यगुणकर्मणां साधर्म्यम् ...	११		पृथिवीजलतेजसां साधर्म्यम्	१६
गुणादीनां षण्णां साधर्म्यम् ...	११		पृथिवीजलयोः साधर्म्यम्	१६
वात्यादीनां चतुर्णां साधर्म्यम्	१०		पृथिवीतेजसोः साधर्म्यम् ...	१६
पारिमाण्डल्यभिन्नानां पदा-			आत्मनः पृथिव्यादिपञ्चानां च	
र्थानां साधर्म्यम्	११		साधर्म्यम्	१६
कारणत्वलक्षणम्	११		वैधर्म्यम्	१६
कारणविभागः	११		वायुर्गुणाः	१७
समवायिकारणलक्षणम्	११		तेजोः गुणाः	१७
असमवायिकारणलक्ष०	११		जलस्य गुणाः	१७
निमित्तकारणलक्षणम्	१२		पृथिव्या गुणाः	१७
प्रथम-द्वितीय-तृतीयाऽन्यथा-			आत्मगुणाः	१७
सिद्धीनां लक्षणानि	११		कालदिशोर्गुणाः	१७
चतुर्थ-प्रथमान्यथासिद्धि-			आकाशगुणाः	१७
लक्षणे	१३		ईश्वरगुणाः	१७

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
मनोगुणाः	१८	निर्विकल्पकज्ञानस्यातीन्द्रियत्वम्	३१
पृथिवीनिरूपणम्	१९	प्रत्यक्षमात्रे करणं तथापार-	
जलनिरूपणम्	२०	सद्विभागश्च	३२
तेजोनिरूपणम्	२१	पद्भिर्धसंनिकर्षोदाहरणानि	३३
वायुनिरूपणम्	२२	योग्यानुपलब्धिरभावप्रत्यक्षे	
आकाशनिरूपणम्	२३	सहकारिणी	३४
कालनिरूपणम्	२४	समवायग्रहे सन्निकर्षः	३५
कालोपाधयः	२५	अलौकिकसंनिकर्षत्रैविध्यम्	३५
दिङ्गिरूपणम्	२६	सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिः	३६
दिगुपाधयः	२६	ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिः	३६
आत्मनिरूपणम्	२७	योगिप्रत्यक्षे योगजधर्मः	
शरीरात्मवादनिरासः	२७	प्रत्यासत्तिः	३७
इन्द्रियात्मवादनिरासः	२८	अनुमानलक्षणम्	३७
मनआत्मवादनिरासः	२८	शायमानलिङ्गस्यानुमितिकर-	
आत्मनः प्रत्यक्षे प्रयोजकम्	२८	णत्वदूषणम्	३७
आत्मनो मनोमात्रप्राज्ञत्वम्	२९	परामर्शलक्षणम्	३८
बुद्धिद्वैविध्यम्	२९	पूर्वपक्षव्याप्तिः	३८
अनुभवस्य अनुविधत्वम्	२९	सिद्धान्तव्याप्तिः	३८
प्रत्यक्षस्य पद्भिर्वत्वम्	२९	पक्षता	३९
घ्राणेन्द्रियस्य विषयः	२९	टीकायामवयवलक्षणानि	४०
रसनेन्द्रियस्य विषयः	२९	हेत्वाभासविभागः	४१
श्रोत्रस्य विषयः	२९	सव्यभिचारविभागः	४१
चक्षुरिन्द्रियविषयाः	३०	साधारणलक्षणम्	४१
चाक्षुषज्ञाने, सहकारिणौ	३०	असाधारणलक्षणम्	४१
रश्मिन्द्रियविषयाः	३०	अनुपसंहारिलक्षणम्	४१
बुद्धिर्द्रव्यप्रत्यक्षकारणम्	३१	विरुद्धलक्षणम्	४१
ज्ञानसामान्ये कारणम्	३१	असिद्धिविभागः	४२
मनसो विषयाः	३१		

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
आश्रयासिद्धिलक्षणम्	... ४२	असमवायिहेतुगुणाः	... ५१
स्वरूपासिद्धिलक्ष० ,,	निमित्तगुणाः	... ५१
व्याप्यरतासिद्धिल० ,,	उभयविरगुणाः	... ५१
संप्रतिपक्षल०	... ४३	अव्याप्यवृत्तयो गुणाः	... ५१
बाधलक्षणम्	... ,,	रूपनिरूपणम्	... ५२
उपमाननिरूपणम् ४४	रसनिरूपणम्	... ५१
शाब्दबोधे करणादि	... ,,	गन्धनिरूपणम्	... ५२
टी० शक्तिग्राहकाणि	... ४५	स्पर्शनिरूप०	... ५१
लक्षणा	... ,,	रूपादिचतुष्टय पाकजापाकत्रये	... ५१
शाब्दबोधे सहकारीणि	... ,,	पाके मतद्वयम्	... ५४
आसत्तिलक्षणम्	... ४६	संख्यानिरूपणम्	... ५१
योग्यताल०	... ,,	द्विवादीनामनेकाश्रयत्वम्	... ५५
आकाङ्क्षालक्षणम्	... ,,	,, ,, अपेक्षाबुद्धिनाशाज्ञातः	... ५५
तात्पर्यलक्षणम्	... ४७	अपेक्षाबुद्धिलक्षणम्...	... ५५
मनोनिरूपणम्	... ,,	परिमाणनिरू०	... ५५
गुणनिरूपणम्	... ४८	परिमाणोत्पत्तित्रैविध्यम्	... ५६
मूर्तगुणाः	... ,,	संख्याजन्यस्योदाह०	... ५५
अमूर्तगुणाः	... ,,	परिमाणजन्यस्योदाह०...	... ५५
मूर्तामूर्तगुणाः	... ,,	प्रचयपदार्थस्तज्जन्तस्योदाहरणं च	... ५५
अनेकाश्रितगुणाः	... ४९	परिमाणनाशसामग्रीपृथक्त्वनि०	... ५५
एकैकवृत्तिगुणाः	... ,,	पृथक्त्वस्यान्योन्वाभाव-	
विशेषगुणाः	... ,,	तो वैलक्षण्यम्	... ५७
सामान्यगुणाः	... ,,	संयोगनिरूपणम्	... ५७
द्वीन्द्रियग्राह्या गुणाः	... ,,	तस्य त्रैविध्यम्	... ५७
यादौकेन्द्रियग्राह्या गु०	... ५०	त्रिविधस्य तस्योदाह०	... ५७
अकारणगुणोत्पत्त्या गु०	... ,,	कर्मजनसंयोगविभागः	... ५८
कारणगुणोद्भवा गुणाः	... ,,	विभागत्रैविध्यम्	... ५८
कर्मजा गुणाः	... ,,	विभागत्रैविध्यस्य द्वैविध्यम्	... ५८

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
परत्वापरत्वनिरूप०...	५९	शब्दोपमानयोः पृथक्प्रामा-	
प्रमाश्रमावेन ज्ञानद्वैविध्यम्	६०	ण्यम्	६६
क्षप्रमाया लक्षणं विभागश्च...	"	प्रासङ्गिकद्वैविध्यम्	"
विषयस्योदाहरणम्	"	व्यतिरेकव्याप्ति-लक्षणम्	"
संशयोदाहरणम्	"	अभाषत्तेरनिरिक्तप्रमाणत्व-	
निक्षयलक्षणम्	६१	निरासः	६७
संशयलक्षणम्	"	सुखनिरूपणम्	"
संशयकारणम्	"	दुःखनिरूपणम्	"
प्रमाप्रमयोः कारणम्	"	इच्छानिरूपणम्	"
दोषोदाहरणम्	"	चिकीर्षानिरूपणम्	६८
प्रत्यक्षे गुणः	"	द्वेषनिरूपणम्	६९
अनुमिती गुणः	६२	प्रयत्नवैविध्यम्	"
उपमिती गुणः	"	प्रवृत्तिकारणम्	"
शाब्दयोधे गुणः	"	त्रिवृत्तिकारणम्	७०
प्रमालक्षणे	"	प्रीत्यनयोनिष्यत्	"
निर्बिच्छल्यलक्षणम्... ..	"	गुरुत्वनिरूपणम्	"
प्रामाण्यस्य स्वतो द्वाद्ययम्	६३	द्रव्यनिरूपणम्	"
ध्यातिप्रहट्टेणु	"	श्लेष्टनिरूपणम्	७१
सदृश प्रथमिचारशानिवर्त-		मन्दकारविभागा	"
करवम्	"	द्वैतनिरूपणम्	"
उपाधिलक्षणम्	६४	स्थितिग्यापट्टनिरु०	७२
उपाधिद्वयगत्य निरूपणः	"	भावनानिरूपणम्	"
उपाधिद्वयम्	६५	धर्माधर्मनिरु०	"
		शाब्दनिरूपणम्	७४

इति विषयानुक्रमिका ।

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीता

कारिकावली ।

मुक्तावलीकण्ठाभरणसहिता ।

॥ ॐ नमो गणपतये ॥

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ॥

तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥ १ ॥

प्रणम्य शोभालयकृष्णपादपद्म मन प्रार्थितसिद्धिहेतुम् ॥

मुक्तावलीधारणयोग्यतायै प्रभामि कण्ठाभरण मनोहम् ॥ १ ॥

अघातिविसृतन्यायशास्त्रमहार्णवावगाहनाक्षममतितातिह्रियतामनायास त-
दवगाहनमिच्छता तादृशव्युत्पत्तिसिद्धये शब्दत साक्षिता शास्त्रार्थरहस्यसर्वस्वसं-
दृष्ट्या कारिकावलीं निर्मिमाणो महाकारुणिक श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्य
प्रारिप्सितनिर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनादिफलकमिष्टदेवतानमस्कारलक्षण मङ्गल
स्वयमाचरित शिष्यशिक्षायै श्लोकेनोपनिबध्नाति—नूतनेति ॥ तस्मै सामान्यत
सर्वजनप्रसिद्धाय कृष्णाय भगवते नमः प्रह्वीभावोऽस्तु । कीदृशाय कृष्णाय ।
नूतनजलधररुचये नूतनो नवीनो यो जलधरो मेघ तस्यैव रुचि शरीरशोभा
यस्य तस्मै । अत्र जलधरपदप्रयोगेण नूतनविशेषणेन च मेघस्य जलभरितत्वं
निबिडस्निग्धस्यामत्व वर्षणावश्यकत्व च सूचयन्भगवतो वर्षाकालीनमेघवत्सान्द्र
स्निग्धस्यामवर्षतां भक्षामीष्टफलप्रदातृता च द्योतयति । सत्पुष्टराजादित फल-
लाभदर्शनाद्भगवतोऽपि सतोपदशा चिन्तयन्विशिनष्टि—गोपेति । गोपालानां
वधूत्यो मुग्धवध्वस्तासां दुर्ूलानि वसनानि तेषा चौराय हरणलीलाशालिने ।
तथाच गोपीनां रासादिक्रीडयामीष्ट पूरितवास्यथा तलीलाशालित्वविशिष्टतया
चिन्तितोऽस्माकमपीष्ट पूरयत्वित्थं । नन्वेतादृशलीलावतो गोपकुमारस्य किमिति
नमस्कार्यत्व, उक्तं हि नमस्क्रियते नानुकृष्ट इति कृष्णे मानुषत्वभ्रान्तिमता
मानुषापसदानामाशङ्कामपनिनीपुराह—संसारेति । संसार एव महीरुहो वृक्ष
वृक्षवदुत्पत्तिविनाशशालित्वाद् तस्य बीजाय निमित्तकारणाय । यद्यपि बीज

वृक्षस्थले बीजपद समवाधिकारणे शक्तं तथाप्यत्र योनयतया निमित्तकारणार्थकं बोध्यम् । जगदुत्पत्तां परमाणूनां समवायित्वं, ईशस्य तु निमित्तत्वमिति नैयायिकसिद्धान्तात् । दृश्यते च निमित्तकारणेऽपि बीजपदप्रयोग 'दु खस्य बीजं पापं हि पुण्यं बीजं सुखस्य त्वि'ति । तथाच जगत्कारणे भक्तानुग्रहार्थमववृत्तकलेवरे श्रीकृष्णे मनुष्यत्वभ्रान्तिर्न कार्या । तस्य चोत्कृष्टतया नमस्कार्यत्व युक्तमेव । एतेनेश्वरसत्त्वे प्रमाणाभावात्तज्जमस्कारलक्षणं महलाचरणमयुक्तमित्यपरास्तम् । 'क्षिप्तङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात्पटव'दित्यनुमानेनासदादिष्वसभाव्यमानकृत्याभयतयेश्वरसिद्धे सूचनात् । नच महलाचरणकर्तव्यतायां प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । शिष्टाचारानुमितश्रुतेरेव तत्र मानव्यान् । नच नैष्कल्यादनापरणं शङ्कम् । अलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयस्य सफलत्वनियमनोपस्थिततया समाप्तिफलत्वोपपत्तेः । अलौकिकत्वमागमेतरप्रमाणाविषयीकृतत्वम्, अविगीतत्व बलवदनिष्ठाननुबन्धित्व, शिष्टत्व फलसाधनतासे भ्रान्तिरहितत्व, तेनभोजनादौ श्येनयागादौ व्युत्क्रमवृत्तदर्शादौ च न व्यभिचार ॥ १ ॥

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ॥

समनायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥

अथ शिष्यावपानाय प्रतिपिस्तितपदार्थानुद्दिशति—द्रव्यं गुण इति । द्रव्यादयं सप्त पदार्थाः अत्र निरूप्यन्त इति शेष । 'सयोगापेक्षया कर्मणो नातिरिक्तत्वं'मिति भूषणमतं निराकर्तुं तथेत्युक्तम् । यथा गुणा पृथक्पदार्थस्तथा कर्मोपीत्यर्थः । विशेष एव विशेषकं तेन सहितं सविशेषकम् । साहित्यं च सत्यागणनामात्रे । तेन सामान्यं चतुर्विंशतिविशेषः पञ्चमं पदार्थं ह्यर्थः । अभावव्याधिकरणादनतिरिक्ततामभ्युपगच्छतां भीमासक्तानां मतमपाकर्तुं तथेति । यथा समवायपदार्थं तथाऽभावोऽपि पृथक्पदार्थंनस्याधिकरणात्मत्वे भूतले पटो नेत्यापाराधेयमावानुपसिरेकेनाऽभावेन व्यवहारोपरत्वात्नन्तापि करणात्मत्वकल्पने गौरवात्सिद्धं स्यादिति भावः । पदस्यार्थं वाच्यं पदार्थं इति व्युत्पत्त्याऽभिधेयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणम् । अभिधेयत्वमभिधाविशयत्वम् । अभिधा चाऽस्यापदद्वयमर्थं बोध्यं इतीश्वरसंकेतरूपा शक्तिः । तद्विशयत्वं च सर्वेषु पदार्थेषु वर्तते इति तद्वक्ष्यम् । लक्षणं चान्यत्पदार्थस्यैवमवधारणदोषप्रयत्नस्यैवविशेषः । एवं प्रवेदनमपि पदार्थसामान्यं अत्र पदार्थमात्रस्यैव प्रमाविरयत्वान् । 'लक्ष्यैकदेश-चित्तावमव्याप्तिर्लक्षणस्य हि । अलक्ष्यवृत्तितया तस्य स्यादतिव्याप्तिनामिहा ॥ १ ॥

लक्ष्यमात्रावृत्तितायामसभवश्च कथ्यते ॥ वपिला शक्तिणी चैकशाफा गौरित्युप्राह्वति-
 ॥ २ ॥' अत्र सप्तमपदार्थस्याभावलक्षणान्द्रव्यादयः पद् भावपदार्था इति बोध्यम् ।
 विभागादेव च सप्तत्वे लब्धे सप्तपद स्पष्टार्थम् । अधिकसख्याव्यावृत्त्यर्थं वा । नन्व-
 धिक पदार्थोऽस्ति न वा । आद्ये व्याघातोऽन्त्येऽप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिरिति चेन्न । वादि-
 भ्रान्तिपरिकल्पिताधिकपदार्थसख्याव्यवच्छेदस्याभिप्रेतत्वात् । ननु वृतोऽधिकपदा-
 र्थाभाव इत्याशङ्क्याह—कीर्तिता इति । सप्तैव पदार्था कणादादिभिरुक्ता नान्ये
 इति तदनुक्तत्वादाधिकपदार्थाभाव इत्यर्थं । नच प्रमाणप्रमेयेत्यादिषोडशपदार्थप्रति-
 पादकन्यायसूत्रविरोध इति वाच्यम् । तत्प्रतिपादितप्रमाणप्रमेयादिपदार्थानां यथा-
 यथ द्रव्यगुणादिष्वेवान्तर्भावेन विरोधाभावात् । ननु प्रतिबन्धकभावाभावयोरदाह-
 दाहदर्शनादमिनिष्टोत्पत्तिविनाशाशालिनी काचिच्छब्धि कथ्यते । तथा चन्द्रवन्मुख-
 मिति व्यवहारकारण सादृश्यमपि पदार्थान्तरम् । नचास्य द्रव्यादिपद्भावान्तर्भाव ।
 द्रव्यादे सामान्यवृत्तिलादस्य च यथा घटत्व नित्य तथा पटत्वमपीति सामान्य-
 वृत्तितया चैलक्षण्यात् । तथा चण्डालादिस्पर्शागन्नादिभ्रान्ताभ्यामशुद्धत्वशुद्धत्वव्यव-
 हारादाधेये शुद्धशुद्धी पदार्थान्तरं, तथैव स्त्रीयमिद परकीयमिति व्यवहारात्स्वत्वा-
 दिकमपि पदार्थान्तरम् । एवमन्यदपि तत्कथ पदार्थान्तराभाव इति चेन्न । न ताव
 च्छब्धि पदार्थान्तरं प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्र प्रति हेतुतया तदभावविशिष्टवहे-
 रेव दाहोपपत्तौ तदतिरिक्तशचित्प्रागभावध्वसादिकल्पने गौरवात् । तथा सादृश्य-
 मपि न पदार्थान्तरं कितूपमानमिच्छत्वे सत्युपमानगतभूयोधर्मवत्त्वम् । तद्धर्मश्च
 क्वचिज्जातिरूप घटसदृश पट इत्यादौ । काप्युपधिरूप घटत्ववञ्जित्य पटत्व-
 मित्यादौ । तथाच चन्द्रवन्मुख चन्द्रगताहादकत्वादिभूयोधर्मवन्मुखमित्यर्थं । एवं
 चण्डालादिस्पर्शजन्यादृष्टमेव शुद्धशुद्धिपदार्थं । नचादृष्टानां प्रये कास्यादौ मस्मा-
 दिना शुद्धिदर्शनादनिरिक्तत्व शङ्काम् । मस्मादिसयोगसमकालास्पृश्यस्पर्शाभाव-
 विशिष्टमस्मादिसयोगध्वंसस्यैव तत्र शुद्धिपदार्थत्वात् । एव यथेच्छविनियोज्यत्वा-
 विनियोज्यत्वे एव स्वत्वपरकीयत्वे, तदवच्छेदके च प्रतिप्रहृदायादिलब्धत्वालब्धत्व
 एव, इति सूक्तं पदार्था सप्त कीर्तिता इति ॥ २ ॥

क्षित्यत्तेजोमरुद्योमकालदिग्देहिनो मनः ॥

द्रव्याणि

तत्र यथोद्देश द्रव्याणि विभजते—क्षितीति । क्षिति पृथिवी, आपो जलानि,
 तेजो वह्नि, मरुद्वायु, व्योमाकाश, कालदिग्घनादि प्रसिद्धानि, देही आत्मा,

एतानि न च द्रव्याणीत्यर्थं । कार्यसमवायिकारणत्व गुणाश्रयत्व द्रव्यत्वजातिमत्त्व वा द्रव्यसामान्यलक्षणम्, अव्याप्तिप्रभृतिदोषाभावात् । कार्यसमवायिकारणत्व न कश्चिद्द्रव्ये अव्याप्तं, न वा गुणादावतिव्याप्तं, नापि न संभवतीति तद्द्रव्यलक्षणम् । तथाप्येऽपि योज्यम् । नचाद्यक्षणे निर्गुणे द्रव्ये गुणाश्रयत्वमव्याप्तमिति वाच्यम् । गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । सा च जातिर्द्रव्यत्वरूपा कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति । द्रव्यं हि कार्यसमवायिकारणं तदवच्छेदकं च द्रव्यत्वमिति । ननु नीलं तमश्च उक्तीति प्रतीत्या गुणक्रियावत्त्वेन दशमद्रव्यस्य तमसं सत्त्वात्कथं द्रव्याणां नवत्वम् । न च तस्य पृथिव्यादिष्वन्तर्भावः, गन्धहीनतया नीलरूपवत्तया च ततो वैरक्षण्यादिति चेत् । ग्रीढप्रकाशकत्वेन सामान्याभावस्यैव तमसत्वात् । चलनादिप्रतीतिस्तु तत्र तेजोपसरणौपाधिकी । अतिरिक्तत्वे गौरवात् । न च विनिगमकामादादन्धकाराभावस्यैव तेजस्त्व किं न स्यादिति वाच्यम् । उष्णस्पर्शभास्वरूपानुपपत्तेरेव विनिगमकतया तदसंभवात् ।

अथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ॥

संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥

बुद्धिः सुप्तं दुःखमिच्छा द्वेषो यतो गुरुत्वकम् ॥

द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

गुणाविभजते—अथ गुणा इति । अथशब्दो द्रव्यविभागानन्तर्यार्थः । परिमितिः परिमाणम् । अदृष्टं धर्माधर्मौ । तेन चतुर्विंशतिर्गुणा इति सिद्ध्यति । द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सन्ति सामान्यवागुणः । रूपं हि द्रव्यकर्मभिन्नं रूपत्वजातिमत्त्वात्तो गुण इति व्यवहियते । व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम् । अत्र द्रव्यकर्मणोरतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, सामान्यादौ तद्वारणाय विशेष्यद्वयम् । न च रूपवदृष्टिणश्चमृदुवादिगुणानामाधिक्यं दाह्यम् । कठिनत्वशुत्वयोरवयवसंयोगनैमित्तिकसंयोगरूपतया रूपत्वस्य च गुरुत्वाभावरूपतयाऽनाधिक्यत्वात् । न च सगुणभाव एव गुरुत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । आशयतनाद्यसमवायिकारणतया गुरुत्वसावयवत्वात् । द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति कारणतावच्छेदकतया गुणवदृष्टिश्च सिद्ध्यति ॥ ३-५ ॥

उत्क्षेपणं तथाऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ॥

प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥

कर्माणि विभजते—उत्क्षेपणमिति । संयोगमिश्रत्वे ष्टि संयोगासमवा-
यिकारणं कर्म । संयोगजसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय सखन्तम् । षटादौ तद्वारणाय
विशेष्यदलम् । कर्मत्वजातिसु ऊर्ध्वं गच्छत्यधो गच्छतीत्युत्क्षेपणादिष्वेकाकारानु-
गतप्रतीत्यैव सिद्ध्यति । उत्क्षेपणादयः पञ्च कर्मभेदाः । तत्रोर्ध्वदेशसंयोगहेतुत्क्षेप-
णम् । अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरे वक्रतासंपादकमाकुञ्चनम् । ऋजुता-
संपादकं प्रसारणम् । पूर्वदेशविभागेनोत्तरदेशसंयोगहेतुर्गमनम् ॥ ६ ॥

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ॥

तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव गृह्यते ॥ ७ ॥

ननु भ्रमणादिकमपि पृथक्कर्माधिकतया कुतो नोक्तमत् आह—भ्रमणमिति ।
गमने भ्रमणादीनामन्तर्भावमभिप्रेत्य कर्मणां पञ्चविधत्वमुक्तमिति भावः ॥ ७ ॥

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च ॥

द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

सामान्यं विभजते—सामान्यमिति । नित्यमनेकसमवेतं सामान्यम् ।
संयोगादेर्द्विष्टगुणतयाऽनेकसमवेतत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय नित्यमिति । जलपर-
माणुहपादौ तद्वारणायानेकसमवेतमिति । अतएव नाल्यन्ताभावेऽपि सा । तस्य
नित्यत्वे सत्यनेनवृत्तित्वेऽप्यनेकसमवेतत्वाभावात् । अतएवाकाशत्वं न जातिः ।
तस्यैकव्यक्तिवृत्तितयाऽनेकसमवेतत्वाभावात् । तच्च सामान्यं द्विविधं द्विप्रकारम् ।
एकं परं द्वितीयमपरम् । तत्राधिकदेशवृत्ति परसामान्यम् । न्यूनदेशवृत्ति अपर-
सामान्यं, तदेवोदाहृत्य दर्शयति—द्रव्यादीति । सत्तासामान्यं परतया पर-
सामान्यतयोच्यते । तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह—द्रव्यादित्रिकवृत्तिरिति ।
आदिपदेन गुणकर्मणी गृह्येते । द्रव्यादीनां द्रव्यगुणकर्मणां यद्विक्रं तत्र वृत्ति-
वैर्तमानत्वं यस्याः सा । द्रव्यादित्रिकवृत्तित्वेनाधिकदेशवृत्तित्वात् सत्ता परसामा-
न्यमित्यर्थः । द्रव्यं सत् गुण. सन् कर्म सत् इति प्रतीत्या सत्ताया द्रव्यादित्रय-
वृत्तित्वम् । सामान्यादिचतुष्टये तु जातिर्नास्ति । सामान्ये सामान्याङ्गीकारेऽनव-
स्थानात् । विशेषेषु तदभ्युपगमे नि.सामान्यत्वलक्षणविशेषरूपबाधप्रसङ्गात् सम-
वायाभावयोश्च संबन्धाऽसम्भवात् । सामान्यादिषु सत्ताप्यवहारथ स्वाभ्यवृत्ति-

विनश्यति । ध्वसस्तु प्रतियोगितो जायते परमनन्तत्वात् नश्यतीति तयोर्भेदः ।
 तथाच ध्वस प्रतियोगिविन्य प्रतियोगिसमवायिकारणनिष्ठ प्रतियोगिनो ध्वसस्तु
 व्यवहारहेतुः । यथा घटध्वसो सुदूरप्रदारेण घटात् जायते कपाले तिष्ठति घटे
 ध्वस इति व्यवहारहेतुः । नच तस्यापि नाशोऽस्त्विति वाच्यम् । तत्रासौ प्रती-
 योग्युन्मजनप्रसङ्गात् । अभावाभावस्य भावत्वाङ्गीकारात् । एव पटादिध्वसेऽपि
 बोध्यम् । नित्यससर्गभावोऽस्त्यन्ताभावः । ससर्गभावस्य ध्वसादावपीति तदादृश्यं
 नित्येति । नित्यत्व चान्योन्याभावेऽपीति ससर्गाभावेति । नित्यससर्गत्व समवाये
 ऽप्यस्तीत्यभावपदसुपन्नास्तम् । इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिविषयोऽस्त्यन्ता-
 भावः । भूतलनिष्ठसंयोगसंबन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । वापौ
 ह्य नास्तीत्यत्र वायुनिष्ठसंयोगसंबन्धावच्छिन्नरूपनिष्ठप्रतियोगिताकास्त्यन्ताभाव
 इत्यर्थः । स च समवायवदेक एव नानात्वरूपत्वे गौरवात् । नागत्यप्रतीतिस्तु प्रती-
 योगिभेदात्प्रतियोगितावच्छेदकभेदादयोप्यससर्गभेदाद्योपपद्यते । तथाहि घटाभाव
 घटाभाव देवदत्ताभाव इति घटघटदेवदत्तरूपप्रतियोगिभेदाद्भावभेदः । एव रक्त
 घटाभाव नीलघटाभाव नीलघटाभावध्विप्रघटाभाव इष्टविशिष्टदेवदत्ताभाव
 कुण्डलिदेवदत्ताभाव इति प्रतियोगितावच्छेदकभेदाद्भेदः । रक्तघटाभावे न घटत्व
 प्रतियोगितावच्छेदकं किन्तु रक्तघटत्व, एव नीलघटाभावे नीलघटत्व प्रतियोगि-
 तावच्छेदकमेवमेवैऽपि । तथा संयोगेन घटत्वस्यपि भूतले समवायेन घटाभाव
 समवायेन घटत्वस्यपि कपाले संयोगेन घटाभाव इत्यारोप्यससर्गभेदाद्भेदः । किंच
 एवत्र घटानयनेनान्ताभावनाशे सर्वेषामावल्यवहाताभावप्रमत्तनिवारणायास्त-
 न्ताभावस्य नित्यत्वमाशयेयम् । नच तत्रित्यत्ये घटावच्छारणोत्तरं घटानयने तदप्र-
 तीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रत्यावच्छाभावेन नदप्रतीत्युपपत्तेः । किंतु तत्रत्याय-
 न्नितिपेद्भूतरूपघटसंयोगप्रत्यगाभावावधारणव्यवहारः । यत्र पयोऽन्यस्तारितस्य च संयो-
 गश्च । यत्र च नानीतस्य तत्रागभाव इति घटाभावप्रतीतिः । यत्र तु घट
 नानीतस्य संयोगस्य वर्तमानतया संयोगव्यवहारप्रत्यगाभावावधारणव्यवहारात्प्रती-
 टीतिरिति प्रत्यावच्छाभावेनाप्रतीत्यनुपपत्तौ निमित्तत्वप्रत्ययनेन । ननु भूतलघटाभा-
 वयो क. संघ. प. न हाव. संयोगः । तस्य इत्यमात्रात्प्रतीत्यमा भूतस्य इत्यप्येऽप्य-
 भावस्य इत्यन्ताभावेन तदसमवायः । नापि समवायः । आयुनिष्ठताकावच्छिन्नित्वे-
 हरसंघन्य इति पृ. हा. । घटाभावात्प्रतीत्यन्येन घटाभावव्यवहारात् काल भूतमेव
 घटाभावावच्छेदः । एवमप्यत्रापि ॥ १३ ॥

सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

अथ द्रव्यादिसप्तपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं निरूपयितुमार-
भते—सप्तानामिति । आदिपदेनाभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं ग्राह्यम् । सप्तानामपि
द्रव्याद्यभावान्तपदार्थानां ज्ञेयत्वाभिधेयत्वादिकं साधर्म्यं समानो धर्म उच्यते,
सप्तानामपीश्वरज्ञानविषयत्वात्प्रमाविषयत्वादभिधाविषयत्वाच्च । एव द्रव्यादीना
पण्णा भावत्व साधर्म्यं बोध्यम् ॥ १३ ॥

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥

अथ द्रव्यादिपञ्चानां समानधर्मं दर्शयति—द्रव्यादय इति । द्रव्यादयः
द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषा पञ्च पदार्था भावा अनेके भवन्ति, अथ च सम-
वायिनो भवन्ति । द्रव्यादयः पञ्चेतिपदमुद्देश्यपरम् । भावा अनेके इति विधेय-
परम् । तथाचानेकत्वे सति भावत्व द्रव्यादिपञ्चानां साधर्म्यमिति फलितम् । सम-
वाये भावलस्य सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणायानेकत्वे सतीत्युक्तम् । अनेकत्वमभावे-
ऽप्यस्तीति तत्रातिप्रसङ्गव्यासेर्धार्थं भावत्वमिति । तथा समवायित्वमपि पञ्चानां
साधर्म्यं तच्च समवायसंबन्धेन संबन्धित्व, द्रव्याणां स्वकार्यकारणद्रव्यैर्गुणकर्म-
सामान्यविशेषैश्च समवायात् समवायेन संबन्धित्वम् । समवायाभावयोश्च न
ह्यत्रापि समवायित्वमिति तयोर्वैधर्म्यं बोध्यम् । ननु प्रत्येक घटादावाकाशादिषु
च नानेकत्वमित्यव्याप्तिरिति चेन्न । अनेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वस्या-
मिप्रेतत्वात् । सान् जातिर्द्रव्यत्वगुणत्वादिरूपा द्रव्यत्वस्य चाकाशादौ सत्त्वाद्भा-
व्याप्तिः । ननु गुणे गुणानशीकारात्संख्यात्पानेकत्वस्य गुणादिष्वभावात्कथं तत्रा-
नेकत्वव्यवहार इति चेत्—साधयसमवेतत्वसंबन्धेनेति शृद्धान् ।

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाधाः

सत्तावन्त इति । आद्याद्य पदार्था द्रव्यगुणकर्मरूपा सत्तावन्तो ज्ञेया ।
द्रव्यं सत् गुणं सत् कर्मत्वमिति प्रतीते सत्तासामान्यं तेषां साधर्म्यमित्यर्थः ।
सामान्यादिषु सत्ताप्रतीतिस्वदेकाग्रसंबन्धादिति प्राक् प्रपञ्चितम् ।

गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

गुणादिर्द्रव्यमिजपदार्थपट्टम् । निर्गुणक्रियः गुणक्रियाभ्यो गुणकर्मभ्यो
निर्गतो निर्गुणक्रियः गुणक्रियाशून्य इत्यर्थः । द्रव्यस्यैव गुणकर्मधारतया द्रव्यमि-
ज्ञानां तच्छून्यत्व साधर्म्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

त्वसंबन्धेन निर्वाह्य । स च सा तदाश्रयो घटत्वात् न वर्तमानं घटत्वादिसामान्यमिति परम्परासंबन्धेन सत्तावत्त्वाद् घटत्वं सदिति व्यवहारः ॥ ८ ॥

परमिन्ना तु या जातिः सैवाऽपरतयोच्यते ॥

द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥

व्यापकत्वात्परापि स्याद्वाप्यत्वादपरापि च ॥

परमिन्नेति । परसामान्यतो मिन्ना या जातिर्द्रव्यत्वपृथिवीत्वघटत्वादिस्मा सा अपरसामान्यतयोच्यते । तस्या सत्तापेक्षया न्यूनदेशवृत्तिश्चात् । ननु द्रव्यत्वादिक कथमपरसामान्यं तस्य सत्तापेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वेऽपि पृथिवीत्वाद्यपेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वादित्वाशङ्क्य तृतीया विधामाह—द्रव्यत्वादीति । आदिपक्षे सत्ताभिन्नव्यापकजातिपरिग्रहः । गुणस्यो वैलक्षण्यार्थः ॥ ९ ॥ द्रव्यत्वादिक परापरसामान्यम् । तदेव हेतुपूर्वं साधयति—व्यापकत्वादिति । व्यापकत्वं पृथिवीत्वाद्यपेक्षयाधिकवृत्तित्वम् । व्याप्यत्व सत्तापेक्षया न्यूनवृत्तित्वम् । तथाच सत्तैव परं सामान्यं तदपेक्षया सर्वमपरम् । अवान्तरमेदस्त्वापेक्षिकत्वेन सामान्यहेतुविष्य सुस्थम् ।—

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥

विशेषं निरूपयति—अन्त्य इति । अन्ते भव अन्त्यः तदपेक्षया विशेषान्तरे नास्ति । अयमर्थः—घटादिषुशुक्लान्तत्वावयवपरार्थानां हि तत्तदवयवमेदात्परस्परं मेदः । निरवयवानां तु विशेषैरेव मेदः । नच तत्रापि विशेषान्तरापेक्षा, अनवस्थापत्तेः । तथाच स्वतो व्यावृत्तत्वे सति व्यावर्तकत्वं विशेषरक्षणम् । कल्पमानमाह—नित्यद्रव्यवृत्तिरिति । पृथिव्यादिबहुपृथपरमानव आकाशकालदिगात्ममनाति च नित्यद्रव्याणि तेषु वृत्तिर्यस्य स व्यावर्तानामनन्ततया व्यावर्तकानां विशेषाणामप्यनन्तत्व बोध्यम् ॥ १० ॥

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ॥

तेषु जातेषु संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

समवायं दर्शयति—घटादीनामिति । नित्यसंबन्धत्वं समवायत्वम् । संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय नित्येति । आकाशादौ तद्वारणाय संबन्धत्वमिति । अत्र नित्यतावादिस्वरूपसंबन्धेऽतिप्रसङ्गवारणाय संबन्धिभिन्नत्व विशेषणं देयम् ।

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ॥

सर्वे जात्यादयः सामान्यविशेषसमवायाभावा सामान्यपरिहीना मता
सामान्यनपिकरणत्वमेवा साधर्म्यमित्यर्थं । अत्रवस्था-रूपवाच्य संबन्धत्वेन
तेषु न जातिरिति प्राद्विरूपितम् ।

पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

पारिमाण्डल्यभिन्नानामिति । पारिमाण्डल्य परमाणुपरिमाण तद्वि
धाना सर्वेषां पदार्थानां कारणत्व साधर्म्यमुदाहृत न्यायविक्रिरित्यर्थं । इ
स्याणां अचित्तमवधिकारणत्व क्वचिदमित्यत्व गुणकर्मणो त्वसमवायिकारण
त्वमितरेषां निमित्तकारणत्वमिति सर्वेषां कारणत्व साधर्म्यम् । पारिमाण्डल्य
तु न कुत्रापि कारणम् । तथाहि परिमाण द्वि स्वाधारण्यकारणे स्वसमानवाचौ
योत्कृष्टपरिमाणजनक भवति । पारिमाण्डल्यस्य कारणत्वे तदाध्याय परमाणुद्वारा
रण्यकार्यं यद्युक्तरूपं, तत्र तेन स्वसमानवाचौयोत्कृष्टपरिमाणजनने अपोत्कृष्टजन्य
तरमिति न्यायात् अणुकस्याणुत्रकाशादणुत्वत्त्वापत्ति । परमाणोरप्युत्कृष्टपरिमाण
तात्पर्यनिमित्तभूमित्वविद्वान्तभन्नश्चेति तस्य न कारणत्वम् । अत्र पारिमा
ण्डल्यं यद्युत्कृष्टपरिमाणस्याकाशादिगतपरममहत्परिमाणस्य चोपलक्षण बोध्यम् ।
ततोऽस्माकारणत्वात् न यद्युत्कृष्टपरिमाणस्य अणुकपरिमाणजनकत्वं अणुकस्य
अणुकत्वमपि सूक्ष्मत्वात् चालुपलभत्वापत्ति । अतएवाणुगतद्वित्वत्वात्ता यद्युत्कृष्ट-
तत्रित्वसंख्या च अणुकजन्यकर्मो परिमाणचनिकेति वक्ष्यते । एव परममहत्त-
रिमाणस्य कारणत्वे तदाध्यायत्वस्याकाशादेखतोऽणुकपरिमाणवत्त्वात्पत्त्याऽऽ-
कारादेः परममहत्त्वमेव लुप्येत ॥ १५ ॥

अन्यथासिद्धिग्रन्थस्य नियत्ता पूर्ववर्तिता ॥

कारणत्वं भवेत्

अनु कारणत्वमेव किं भवतीत्यत आह—अन्यथासिद्धीति । पूर्ववर्तिता
कार्योत्पत्तिप्रकारवृत्तित्वं, यत्र देवादान्ते रासभादानपि भवतीति तत्रातिप्रसङ्ग-
व्यापृत्त्यर्थं नियतेति विशेषणम् । निवृत्तत्वमावयकत्व, तादृशपूर्ववर्तिताया रास
भादानभावात् तत्रातिप्यासिद्धित्वर्थं । नियतत्व कारणत्वमित्युक्तौ कार्येऽतिव्याप्ति
मिति पूर्ववर्तिताग्रहणम् । नियतपूर्ववर्तिता दम्बत्वाद्वावर्त्तयति त्वय्यच्छेदार्थमन्व-
यासिद्धिग्रन्थस्युक्ति । दम्बत्वादेस्तु दृष्टादिनान्यथासिद्धत्वात् कारणत्वम् ।

। यथा चानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्व कारणत्वमिति सिद्धम् । तत्र दण्डकपालकु-
लालादावस्तीति तत्कारणमुच्यते ।

तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

एवलक्षित कारणत्व विभजते—तस्येति । तस्य कारणत्वस्य त्रैविध्य परि-
कीर्तित तत्कारण त्रिविधमित्यर्थं ॥ १६ ॥

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥

एवं न्यायनयज्ञैस्त्वृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥ १७ ॥

त्रैविध्यमेवाह—समवायीति । अथापीति समुच्चये । असमवायिहेतुत्वम-
समवायिकारणत्वम् । निमित्तहेतुत्व निमित्तकारणत्वम् । कारण त्रिविध समवा-
यिकारणमसमवायिकारण निमित्तकारण चेत्यर्थं ॥ १७ ॥

यत्समवेतं कार्यं भवत्यवेहि समवायिजनकं तत् ॥

तत्र समवायिकारण लक्षयति—यत्समवेतमिति । कार्यं पटपटादि यत्स-
मवेत यस्मिन्समवायसंबन्धेन संबद्ध सद्भवति उत्पद्यते तत्समवायिजनक समवा-
यिकारणमवेहि जानीहीति शिष्यावधानार्थमुक्ति । घटो हि कपालयो समवेतो
जायत इति कपाले घटस्य समवायिकारणे भवत , पटश्च तन्तुषु समवेतो जायते
ततस्त्वन्तव पटस्य समवायिकारण, घटपटयो रूप घटपटयो समवेत जायते
अतो घटपटयो स्वरूप प्रति समवायिकारणत्वम् । एवमन्यदपि बोध्यम् ।

तत्रासन्नं जनकं द्वितीयम्

असमवायिकारण लक्षयति—तत्रेति । तत्र समवायिकारणे आसन्न सत्
यज्जनक तदसमवायिकारणम् । जनकत्व समवायिकारणेऽपीति तद्वारणार्थं तत्रास-
न्नमिति । पटसमवायिकारणतन्तुषु समवेतस्य तन्तुत्वस्यापि तत्रासन्नत्वात्तद्वारणाच्च
जनकमिति, तन्तुत्वस्यान्यथासिद्धत्वेनाजनकत्वाच्चात्रिव्याप्तिरिति भाव । तत्रासमवा-
यिकारणस्य समवायिकारणे प्रत्यासत्तिरपि समवायेन, क्वचित्समवायिसमवायेन
बोध्या । तत्राद्या यथा कपालसयोगस्य । घटस्य समवायिकारण कपालद्वय तत्र
समवायेन प्रत्यासन्नस्वरसयोगो घट जनयन् घट प्रत्यसमवायिकारण, एव तन्तु-
सयोग पटसमवायिकारणतन्तुषु समवायेन प्रत्यासन्न पटजनक पटासमवायिका-
रणम् । द्वितीया प्रत्यासत्तिर्यथा कपालरूपस्य-घटरूपस्य समवायिकारण पटस्तत्र
ससमवायिसमवायसंबन्धेन प्रत्यासन्न कपालरूप घटरूप जनयत् घटरूपासम-

वायिकारणम् । कपालरूपस्य घटे समवायेन प्रत्यासर्तिर्न भवति तस्य कपालसमवे-
नत्वात्, विनाच प्रत्यासर्ति न वारणत्वमन्यथातिप्रसङ्गात्, ततः स्वसमवा-
यिसमवायसंबन्ध आश्रित । स्वं कपालरूप तस्य समवायि कपालं तत्समवेतो
पट इति परम्परसंबन्धेन कपालरूपस्य घटे प्रत्यासन्नत्वं, एव तन्तुहर्षं पम्परया
पटे सन्निहितं सत् पटरूपजनकमिति पटरूपाऽममवायिकारणम् । एवमन्यदपि
हेयम् । हेमे एव प्रत्यासती कार्येण सहैकार्यसमवेतत्व-कारणेन सहैकार्यसमवेत-
त्वपदान्यामुच्येते । तत्र कपालसयोगस्य कार्येण घटेन सह एतस्मिन्नर्थे कपाले
समवेतत्व, कपालरूपस्य कारणेन स्वकार्यपटरूप-समवायिकारणेन घटेन सहैकार्ये
कपाले समवेतत्वमित्यर्थः । अत्रामविशेषगुणानां कुत्रापि नाममवायित्वमिति
तद्विज्ञत्वं सामान्यलक्षणे विशेष्यं देयम् । तथाचात्मविशेषगुणमिन्नत्वे सति
समवायस्वसमवायिसमवायान्यतरसंबन्धेन च वारणत्वमसमवायिकारणत्वमिति
सामान्यलक्षणं सिद्धम् । एव कपालमिन्नसमवेतमिन्नत्वे सति कपालसमवेतं
घटकारणं घटासमवायिकारणं, तन्तुमिन्नसमवेतमिन्नत्वे सति तन्तुसमवेतं पट-
जनकं पटासमवायिकारणमित्यादिविशेषलक्षणमूच्यम् । अत्र कपालचक्रसयोगक-
पालकुलालहस्तसयोगादीनामपि कपालसमवेततया घटासमवायित्वं स्यादिति तत्रि-
शेषार्थं सत्यन्त, कपालचक्रसयोगस्य न कपालमानसमवेतं च किंतु चक्रसमवेतत्व-
मपि, सयोगस्य द्विष्टगुणलात्कपालमयोगस्तु कपालसमवेत एवेति भावः । कपा-
लसमवेतरूपादौ कपाललादौ च तद्वारणाय कारणमिति, तयोरन्यथासिद्धत्वेनाका-
रणत्वात् । एव तुरीतन्तुसयोगकुविंदहनसयोगादावतिप्रसङ्गवारणाय पटासमवा-
यिकारणलक्षणेऽपि सत्यन्तम् । तन्तुत्वे तन्तुरूपादौ च तद्वारणाय पटजनकमिति ।

आभ्यां परं तृतीयं स्यात् ॥ १८ ॥

निमित्तकारणं लक्षयति—आभ्यामिति । आभ्यां समवाय्यसमवायिकार-
णाभ्यां परं मित्रं सत् यत्कारणं तत्तृतीयं निमित्तकारणं स्यात् । यथा कुलालद-
ण्डचक्रादिर्यदस्य । कुविन्दतुरीवैमादिकं पटस्य । एव कपालचक्रसयोगतुरीतन्तु-
सयोगयोश्च समवाय्यसमवायिमिन्नत्वे सति घटपटकारणत्वादिमित्तत्वं बोध्यम् ।
दिक्कालादृश्यादीनां कार्यमानं प्रति निमित्तकारणत्वम् ॥ १८ ॥

येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य ॥

अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ १९ ॥

अन्यथासिद्धिग्रन्थेति कारणलक्षणेऽन्यथासिद्धिग्रन्थत्वं निवेदितं तत्र का

वान्यथासिद्धिरित्यपेक्षया पञ्चविधमन्यथासिद्धिमाह—येन सहेति । कारणस्य कार्यं प्रति येन—सह श्दवच्छेदेन पूर्वभाव पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तद्रूपं तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धं प्रथमम् । द्वितीयं दर्शयति—कारणमिति । वा अथवा यस्य कार्यं प्रति पूर्वभाव स्नातक्येण न ज्ञायते, परंतु कारणमादाय तत्कार्यकारणमुपादाय तदधीनतया पूर्वभावो गृह्यते तद्वितीयमन्यथासिद्धम् । तृतीयमाह—अन्यं प्रतीति । अन्य उपस्थितकार्यादितरं पदार्थं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते सति यस्य पश्चादुपस्थितकार्यं प्रति पूर्वभावविज्ञानं भवति तदन्यथासिद्धम् ॥ १९ ॥

जनकं प्रति पूर्ववर्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते ॥

अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्ववर्तिनः ॥२०॥

चतुर्थमन्यथासिद्धिमाह—जनकं प्रतीति । जनकमुपस्थितकार्यकारणं प्रति पूर्ववर्तितामपरिज्ञात्वा यस्य कार्यं प्रति पूर्ववर्तिता न गृह्यते अर्थात्प्रथमं कार्यकारणं प्रति प्राग्भावं ज्ञात्वा पुनस्तत्परम्परासंबन्धेनोपस्थितकार्यं प्रति प्राग्भावो ज्ञायते तदन्यथासिद्धम् । पञ्चममन्यथासिद्धं लभ्यति—अतिरिक्तमिति । नियतमव्यभिचारि आवश्यकमवश्यहृतं यत्पूर्ववर्ति कारणं तस्माद्यदतिरिक्तमधिक भवेत्तत्पञ्चममन्यथासिद्धम् ॥ २० ॥

एते पञ्चान्यथासिद्धाः

निगमयति—एते इति । एते पूर्वांकलक्षणविशिष्टा पञ्चान्यथासिद्धा इति व्यवहियन्ते ।

दण्डत्वादिकमादिमम् ॥

घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥

तृतीयं तु भवेन्नोम कुलालजनकोऽपरः ॥

पञ्चमो रासमादिः स्यादेतेष्व्वावश्यकस्त्वसौ ॥ २२ ॥

तत्र क्रमादुदाहरणान्याह—दण्डत्वादिकमिति । आदिपदेन कुलालत्व-तन्तुत्वादिपरिग्रहः । आदिमं प्रथममन्यथासिद्धम् । दण्डो हि घटं प्रति निमित्त-कारण तस्य च घटं प्रति प्राग्भावो दण्डत्वावच्छेदेन गृह्यते इति घटकारणे दण्डे कारणतावच्छेदकं दण्डत्वमन्यथासिद्धम् ॥ १ ॥ घटादौ कार्यं जनयित्वे

दण्डरूपादि द्वितीयमन्यथासिद्धं दर्शितम् । दण्डरूपस्य घट प्रति प्राग्भावो न स्वातन्त्र्येणावगम्यते किंतु घटकारणं दण्डमादाय तदधीनतयेति घट प्रति दण्डरूपमन्यथासिद्धम् ॥ २ ॥ व्योमाकाशं तृतीयमन्यथासिद्धं भवेत् घटादिकं प्रत्याकाशस्य कारणत्वमभ्युपगम्यते चेत्तदा तदवच्छेदकमाकाशत्वं वाच्यम् । तत्र न जातिरेकव्यक्तिवृत्तित्वात् । किंतुरपि शब्दसमवायिकारणत्वमाकाशत्वम् । एवञ्च शब्द प्रत्याकाशस्य पूर्ववृत्तित्वात् ज्ञात्वानन्तरं घटादिकं प्रति प्राग्भावो ज्ञायते इति घट प्रत्याकाशं तृतीयमन्यथासिद्धम् ॥ ३ ॥ कुलालजनकः कुलालपिता अपरधनुषोऽन्यथासिद्धः । कुलालजनकस्य कुलालत्वेन घट प्रति कारणत्वे नान्यथासिद्धिं कुलालवाधच्छिन्नस्य घटावाधच्छिन्नं प्रति कारणत्वात् । कुलालपितृत्वेन तस्य घटहेतुत्वे चतुर्थमन्यथासिद्धिः । तथाहि कुलालजनकस्य घट प्रति पूर्वभावो घटजनककुलाल प्रति पूर्ववृत्तित्वात् ज्ञात्वैव तत्परम्परासंबन्धेन गृह्यते इति कुलाल प्रति कारणीभवन्नपि कुलालजनकं कुलालजन्यं घटं प्रत्यन्यथासिद्धं ॥ ४ ॥ रासभादि पञ्चमोऽन्यथासिद्धः । यद्दृढव्यक्तिं प्रति रासभस्य नियतपूर्ववर्तित्वं ज्ञातं तत्रापि रासभस्य न कारणत्व, घटत्वावच्छिन्नं प्रति नियतावश्यकपूर्ववर्तितया सिद्धकारणभावेर्दण्डादिभिरेव तद्दृढव्यक्तिरपि सभवे रासभस्य न कारणत्वमन्यथासिद्धत्वात् ॥ ५ ॥ पञ्चमेनान्येषां चरितार्थत्वमाह— एतेष्विति । एतेषु पञ्चस्यन्यथासिद्धेष्वसौ पञ्चमोऽन्यथासिद्ध आवाश्यकः । अन्येषेतरेषां सप्रहादस्येतरीरसप्रहात् । तथाहि घटमान प्रति नियतावश्यकपूर्ववृत्तिभिर्दण्डादिभिरेव घटसभवे दण्डत्वदण्डरूपाकाशानि नान्यथासिद्धत्वात्कारणीभवितु क्षमन्ते । कुलालेन घटोत्पत्तिसभवे किं तत्पिरेति चतुर्थस्याप्यन्यथासिद्धत्वम् । अवान्तरविशेषतया भेदप्रदर्शनं तु शिष्यबुद्धिवन्वयार्थम् ॥ २१-२२ ॥

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ॥

गुणकर्ममात्रवृत्तिं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥ २३ ॥

एव प्रासंगिकं कारणलक्षणं सोपस्करं निरूप्य प्रकृतं साधर्म्यनिरूपणमनुसरति—समवायीति । एवकारेण गुणादिपट्टे समवायिहेतुत्वमेति वैधर्म्यं द्योतते । मात्रपदेन द्रव्यस्य सामायादिवस्तुष्वयस्य च व्यावृत्तिः । नन्वात्मविशेषगुणानां कुत्राप्यसमवायिहेतुत्वं नास्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न । गुणकर्मनिष्ठानामसमवायिहेतुत्वं नास्तीत्यत्र तात्पर्यात् । यद्वा अस्ममवायिकारणवृत्तिसत्तामिदं जातिमत्त्वात्तत्रापि नाव्याप्तिः ॥ २३ ॥

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ॥

अन्यत्रेति । इह सप्तसु पदार्थेषु नित्यद्रव्याणि पृथ्व्यादिवतुष्करमाणवो
व्योमादिपञ्चक च तेभ्य अन्यत्र मिश्रेषु पदार्थेष्वश्रितत्व साधर्म्यमुच्यते ।
आश्रितत्वं नाम कालिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वम्, घटादीना सयोगेन
भूतलादौ समवायेन कपालादौ वृत्तिमत्त्वादाश्रितत्वम्, एव गुणकर्मणोर्द्रव्येषु, साध-
न्यस्य च द्रव्यादिषु त्रिषु, विशेषाणां नित्यद्रव्येषु समवायेन, समवायस्य च द्रव्या-
दिषु स्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य च द्रव्यादिषु विशेषणतासम्बन्धेनाश्रितत्व बोध्यम् ।
नित्यद्रव्याणां त्वकार्थतया समवायेन वृत्तिमत्त्व नास्ति परममहता च तेषां सयो-
गेनापि तदभाव । अपहृष्टपरिमाणवतां नित्यद्रव्याणां च सयोगस्य वृत्तिनिया-
मकलानभ्युपगमादनाश्रितत्व, गगनादिक सदास्तीत्यादिस्म्यवहारेण नित्यद्रव्याणां
कालिकसम्बन्धेन कालादौ वृत्तिमत्त्वेऽपि न दोष । तदतिरिक्तसम्बन्धस्यैवाश्रितत्व-
घटकत्वात् ॥ इति पदार्थानां साधर्म्यनिरूपणम् ॥

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता ॥ २४ ॥

अथ द्रव्याणामेव साधर्म्यं निरूपयति—क्षित्यादीनामिति ॥ द्रव्यत्वज्ञा-
तिमत्त्व गुणवत्त्व नवद्रव्याणां साधर्म्यम् । नवाना यथायोग्य गुणाननुपपदनेव
बध्यति ॥ २४ ॥

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ॥

परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥

क्षितिरिति । परत्वापरत्वे दिक्कृते कालकृते चापेक्षानुदिजन्ये गुणविशेष-
रूपे । मूर्तत्वं परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्व, क्रिया कर्म, वेग प्रसिद्ध तदाश्रयत्वं
क्षित्यादिष्वनुष्कस्य मनसश्च साधर्म्यम् ॥ २५ ॥

कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ॥

कालेति । सर्वगतत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वं, परम महत् परममहत्परिमाण-
वत्त्वं, तदाकाशादिष्वनुष्कस्य साधर्म्यम् ।

क्षित्यादिपञ्च भूतानि

भूतत्वमात्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्व तत्क्षित्यादिपञ्चानां साधर्म्यम् । आत्मनि
विशेषगुणवत्त्वमातिप्रसन्नवारणायात्मावृत्तीति ।

चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥ २६ ॥

पृथिव्यादिचतुर्णां स्पर्शवत्त्व साधर्म्यम् ॥ २६ ॥

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यात्

द्रव्यारम्भ इति । द्रव्यारम्भकत्व पृथिव्यादिसाधर्म्यम् । नच चटादौ तद व्याप्ति । द्रव्यारम्भकवृत्तिद्रवत्वव्याप्त्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

अथाकाशशरीरिणाम् ॥

अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥

आकाशेति । आकाशात्मना क्षणिकाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्व साधर्म्यम् । अव्याप्यवृत्तित्व स्वात्मन्ताभावसमानाधिकरणत्वं, क्षणिकत्व तृतीयक्षणवृत्तिध्वंस प्रतियोगित्वम् । आकाशविशेषगुण शब्द ए आकाशैकदेशे जायते द्वितीय शब्देन च विनश्यति । एवमात्मनो विशेषगुणो ज्ञानादि शरीरावच्छेदेन जायते स्वोत्तरअणवर्तिगुणान्तरेण च विनश्यति ॥ २७ ॥

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमाश्रयः ॥

रूपद्रवत्वेति । प्रथमाश्रय पृथिवीजलवह्नय रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः । रूपवत्त्व द्रवत्ववत्त्व प्रत्यक्षविषयत्व च तेषा साधर्म्यमित्यर्थः ।

गुरुणी द्वे रसवती

द्वे पृथिवीजले गुरुणी गुरुत्ववती रसवती च गुरुत्ववत्त्व रसवत्त्व च तयो साधर्म्यम् ।

द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥ २८ ॥

नैमित्तिकोऽग्निखयोगजयो द्रवो द्रवो पृथिवीतेजसोर्धृतहेमादिहृद्योर्वर्तते । जले द्रवस्य सासिद्धिकत्वात् ॥ २८ ॥

आत्मानो भूतवर्गश्च विशेषगुणयोगिनः ॥

आत्मानो जीवा । भूतवर्ग पृथिव्यादिपञ्चकम् । विशेषगुणवत्त्वमेवा साधर्म्यम् ।

यदुक्त यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥

एव साधर्म्यमुक्त्वा तत्प्रतियोगित्वरक्षणवैधर्म्यमाह—यदुक्तमिति । सर्वं पदार्थसाधारण ज्ञेयत्वादिक विहाय यद्यस्य साधर्म्यं तदितरस्य वैधर्म्यम् ॥ २९ ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः ॥

अथ द्रव्यनवके प्रत्येकं गुणान्विभजते—स्पर्शादय इति । स्पर्शसख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वान्यष्टौ वेगाख्यो वेगनामा संस्कारश्चेति नव मरुतो वायोर्गुणा इत्यर्थः ।

स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥ ३० ॥

तेजसो गुणानाह—स्पर्शादीति । स्पर्शाद्यष्टौ पूर्वोक्ताः, वेगः संस्कारः, रूपं द्रवत्वं चेत्येकादश तेजसोऽमेर्गुणाः ॥ ३० ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वं च गुरुत्वकम् ॥

रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिष्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥

अत्र चतुर्दशगुणानाह—स्पर्शादय इति ॥ ३१ ॥

स्नेहहीना गन्धयुताः क्षिताचेते चतुर्दश ॥

पृथिव्यामपि चतुर्दशाह—स्नेहहीना इति । एते पूर्वोक्तजलगुणा स्नेहरहिता गन्धसहिताः स्पर्शाद्यष्टकं वेगद्रवत्वगुरुत्वरूपरसगन्धा भूमेर्गुणा इत्यर्थः ।

बुद्ध्यादिपङ्क संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥

धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ॥

आत्मनो गुणान्गणयति—बुद्ध्यादीति । बुद्ध्यादिपङ्कं बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः संख्यादिपञ्चकं संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः भावनादयः संस्कारः धर्माधर्मौ च एते चतुर्दश गुणा आत्मनो जीवस्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥—

संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः

कालदिशोर्गुणानेकीकृत्याह—संख्यादीति ।

शब्दश्च ते च खै ॥ ३३ ॥

आकाशे तानाह—शब्दश्चेति । खे आकाशे शब्दः ते च संख्यादयः पञ्चेति पटुणाः ॥ ३३ ॥

संख्यादिपञ्चकं बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे ॥

ईश्वरगुणानाह—संख्यादीति । ईश्वरे [अविद्याभावारम्भधर्मोभावत्वेन सुख-

दुःखाभावस्तदभावादेव भावनाख्यसस्काराभाव, वीतरागतया च द्वेषामाव, १] सृष्टिनिमित्तकारणतया च नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वाद्धिभुक्त्वादेवत्वादितरमित्ततया च ज्ञानेच्छाप्रयत्नसख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागा अष्टौ ईश्वरगुणा इत्यर्थं ॥—

परापरत्वे संख्यादिपञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥

मनोगुणानाह—परापरत्वे इति । परापरत्वे संख्यादिपञ्चक वेगश्चेत्यष्टौ मानसे मनसि गुणा इति । इति साधर्म्यवैधर्म्यादिनिरूपणम् ॥ ३४ ॥

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ॥

पङ्क्तिस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५ ॥

एव पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यं निरूप्य प्रत्येक द्रव्यादि निरूपयितुमादौ पृथिवीं निरूपयति—तत्रेति । तत्र पृथिव्यादिद्रव्यनवकमध्ये क्षिति पृथिवी गन्धहेतु गन्धसमवायिकारणतावच्छेदक पृथिवीत्वम् । अत्र समवायिकारणत्वस्य हेतुपदेन विवक्षणात्कार्यमाननिमित्तहेतौ कालादौ नास्तिव्याप्तिः । नन्त्वप्यविनष्टघटादावव्याप्तिरिति चेन्न । गन्धसमवायितृप्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षणात् । गन्धसमवायिकारण पृथिवी तत्र कारणतावच्छेदकतया वर्तमाना द्रव्यत्वव्याप्यजाति पृथिवीत्वरूपा तस्या सर्वत्र सत्त्वाज्ञाव्याप्तिः । अत्र पृथिवीत्वजातिसिद्ध्यर्थं गन्धहेतुत्वमुक्तम् । लक्षण तु गन्धवत्त्वमेव । जलादौ गन्धप्रतीतिसत्वौपायिकी स्वसमवायिसयोगसंबन्धेन निर्वाद्या । नानेति । शुक्रनीलपीतरक्तहरितकपिशचित्रमेदात्सप्तधा यद्रूपं तद्वती । रूपवति जलादावतिव्याप्तिवारणाय नानेति । तत्र पृथिव्या रस पङ्क्तिव, मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तमेदान् । रसवति जलेऽतिप्रसङ्गवारणाय पङ्क्तिव इति । गन्धस्तु सौरभासौरभभेदभिन्नो द्विविध पृथिव्या तिष्ठतीति वस्तुस्थितिमात्रप्रदर्शनेऽभिप्रायो न लक्षण इति बोध्यम् ॥ ३५ ॥

स्पर्शस्तस्यां तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ॥

नित्यानित्या च सा द्वेषा नित्या स्यादणुलक्षणा ॥ ३६ ॥

अनित्या तु तदन्या स्यात्सैवावयवयोगिनी ॥

सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥

स्पर्श इति । अनुष्णस्पर्शस्य जले सत्त्वादशीतेति । तस्य तेजसि सत्त्वात्तुष्णेति । तादृशस्यापि वायौ सत्त्वात्पाकजेति । वस्तुतस्तु पाकजस्पर्शवत्त्वं

लक्षणमन्वत्र तदभावात् । अनुष्णाशीतेति तु वस्तुस्थितिप्रदर्शनम् । एवं निरूपितां पृथिवीं विभजते—नित्येति । नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । तत्प्रतियोगित्वम-
नित्यत्वम् । सा पृथिवी द्वेषा द्विप्रकारा नित्या अनित्या च । ते एव क्रमाहर्श-
यति—नित्येति । अपुलङ्गणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या स्यात् । तदन्या पर-
माणुभिन्ना बणुकादिरूपा पृथिवी अनित्या स्यात् । किञ्च सैवेति । तच्छब्देन
सन्निकृष्टायाः परामर्शः । सा अनित्या पृथिव्येवावयवयोगिनी सावयवा । एव-
कारेण नित्याया निरवयवत्वं शोच्यते । अतएव च तयोर्नित्यत्वानित्यत्वे ।
सावयवमेव हि द्रव्यं विनश्यति न निरवयवमिति । कार्यरूपां पृथिवीं विभजते—
सा चेति । सा अनित्या पृथिवी त्रिधा त्रिप्रकारा भवेत् । देहमिन्द्रियं विषय-
श्चेति भेदात् ॥ ३६-३७ ॥

योनिजादि भवेद्देहमिन्द्रियं प्राणलक्षणम् ॥

विषयो द्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ ३८ ॥

तत्र पार्थिवदेहमुदाहरति—योनिजादीति । आदिपदादयोनिजं प्राह्यम् ।
शुक्रशोणितमिथोमेलनजन्यं योनिजम् । तद्भिन्नमयोनिजम् । योनिजमपि द्विधा
जरायुजमण्डजं चेति । जरायुर्गर्भवेष्टकर्मपुटं ततो जातं मानुषपञ्चादीनाम् । अण्डजं
सर्पपश्यादीनाम् । अयोनिजमपि द्विधा खेदजमुद्भिज्जं चेति । तत्राद्यं कृमिदंशा-
दीनाम् । पृथिवीमुद्भिज्जं जातमुद्भिज्जं तरुगुल्मादीनाम् । अत्र नारकिणां खर्गिणां
च शरीरमप्ययोनिजम् । धर्माधर्मविशेषसहिताण्य एव तच्छरीरोत्पत्त्यभ्युपग-
मादिति बोध्यम् । अथ पार्थिवेन्द्रियमाह—इन्द्रियमिति । प्राणं गन्धमाहकं
नासिकाप्रवर्ति तल्लक्षणं तद्रूपं पार्थिवमिन्द्रियमित्यर्थः । पार्थिवं विषयमाह—विषय
इति । अत्र द्यणुकादेः सर्वस्य विषयत्वाभ्युपगमे शरीरेन्द्रिययोरपि विषयेन्तर्भाव-
स्तथापि भेदेनोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैश्याय । अत्रेदं बोध्यम्—आत्मनो भोगायतनं
शरीरम् । सुखदुःखान्यतरसाशक्तकारो भोगः । स चात्मनि यदवच्छेदेन जायते त-
द्भोगायतनम् । शरीरत्वं च न जातिः पृथिवीत्वादिना संकरात् । संकरस्य जातिबा-
धकत्वं नैयायिकैरभ्युपगतम् । संकरश्च परस्परत्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरैकत्र
समावेशः । तथाहि । पृथिवीत्वाल्यन्ताभावाधिकरणब्रह्मीयादिशरीरेषु वर्तते शरी-
रत्वम् । शरीरत्वाल्यन्ताभावाधिकरणघटादिषु च वर्तते पृथिवीत्वमुभयोश्च समावेश
एकत्र पार्थिवशरीरे इति संकरः । किंतु चेष्टाभ्रमत्वं शरीरत्वम् । चेष्टापि हिताहि-

सप्रतिपरिहारार्थं किमा, न सन्दनमात्रं, तेन न मयादावतिव्याप्तिः । गन्धवत् श-
रीरे पार्थिवस्यैवम् । तथास्य शरीरानाम् । पार्थिवस्यैवमपि द्वेदोभ्यव्यूहावकाशोपल-
ब्धिस्तज्जलादीनां निमित्तदेतदुत्तया निर्वासा । अतएव पाथभौतिकत्वव्यवहारः । एव-
मिन्द्रियत्वमपि न जाति, वेदस्तदादिना संकणन, किन्तु शब्देतदेतदुत्तविशेषण-
नाप्रयत्ने एव ज्ञानकारणमन संयोगाप्रयत्नमिन्द्रियत्वम् । आत्मन्यतिव्यप्ति-
वारणाय सल्लन्तम् । शब्देतदेतदुत्तविशेषणानुसृतु- तायाप्रयत्नाभात्मन्यतिव्याप्तिः ।
चतुर्विधेषणस्य शब्दस्य धोत्रे सत्यात्तत्राव्याप्तिरत- शब्देतदेवैति । विशेषण-
स्मादिमति बहुपदाव्याप्तिरारणायोद्भवेति । चतुरादिगतगुणानां लघुत्वात्
दोष । शब्देतदेतदुत्तगुणस्य संयोगादेवधुरादौ पत्वाद्भ्यातिवारणाय विशेषेति ।
एतावतापि कालादावतिव्याप्तिरते उत्तरदलं (यद्यपि कालादावपि सर्वाधारता-
नियामकसंबन्धेन मन संयोगाप्रयत्नं वर्तते इत्यतिव्याप्तितादवस्थं तथापि) तस्य
संयोगस्य ज्ञानकारणत्वाभावाच्च दोषः । इन्द्रियावयवविषयसंयोगोऽपि प्राचां मते
प्रत्यक्षकारणमिति ज्ञानकारणसंयोगाप्रय इन्द्रियावयववैधीन्द्रियत्वं स्यादतो मन-
संयोगेति । एव द्रव्यत्वे सति रूपादिषु पञ्च मध्ये गन्धमात्रानिव्यञ्जकमिन्द्रियं
पार्थिवेन्द्रियं, प्राणस्य गन्धत्वाभिव्यञ्जकत्वमपीति व्यतिचारवारणाय रूपादिषु मध्ये
इति । प्राणेन्द्रियसमिकर्षस्यापि गन्धमात्रानिव्यञ्जकत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय
द्रव्यत्वे सतीति विशेषणम् । एवं त्रिपयत्वमपि न जाति- सामान्यादावपि सत्त्वात्
किंत्वभोगसाधनत्वं विषयत्वम् । ननु विषयस्योपभोगसाधनत्वं किं साक्षादिष्यते
इत परम्परया^१ आद्ये यणुकादावव्याप्ति, अन्त्ये परमाणवावतिव्याप्तिरिति चेत् ।
साक्षात्परम्परासाधारणस्य विवक्षणात् । तयाच परम्परयोपभोगसाधने यणु-
कादौ नाव्याप्ति । नच परमाणवावतिव्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वात् । अत्र तु कार्यपु-
त्रिव्या एव त्रिधा विभजनाद्व्यणुशादिग्रहणमित्यदोष । गन्धत्वाच्च विषय पार्थि-
वविषय । पापाणादौ गन्धात्पलम्भरुचतुक्ततयेति । एवमप्येऽपि तद्वन्तरीरे-
न्द्रियविषयेषु विशिष्य लक्षणं द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥

वर्णः शुक्रो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ॥

सैहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

जलं निरूपयति—वर्ण इति । अत्रैतदव्याप्यत्वर्यदेवपदमप्याहार्यम् । जले
वर्णः शुक्र एव रसो मधुर एव । तैत्र न प्रुषिष्यामतिव्याप्तिः । वेजसविव्याप्ति-

वारणाय शुक्लवर्णस्याभास्वरत्वं बोध्यम् । स्पर्शस्तु जले शीतलः । गङ्गोदके हि प्रत्यक्षं शुक्लत्वं मधुरत्वं शीतलत्वं चानुभूयते । कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलन्धिर्जम्बीररसादावम्लासुपलन्धिस्तप्तोदकादावौष्ण्यस्य प्रतीतिरौषाधिकी स्वसमवासिसंयोगेन निर्वाह्या । श्लेहस्तत्र जले एव । अन्यत्र तदभावात्श्लेहस्यावान्तरविभागाभावात्श्लेहमात्रमुक्तम् । तत्र जले द्रवत्वं सांख्यद्विकं स्वाभाविकम् । नैमित्तिकस्य तस्य पृथिवीतेजोवृत्तित्वात् । एवं शिलातलादौ शीतस्पर्शो घृतादौ च श्लेहस्त्वैलक्षीरादौ सांख्यद्विकद्रवत्वञ्च जलीय एव बोध्यः ॥ ३९ ॥

नित्यतादिप्रथमवर्तिकु देहमयोनिजम् ॥

इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिविषयो मतः ॥ ४० ॥

जलं विभजते—नित्यतादीति । प्रथमवदिति पञ्चन्ताद्वृत्तिस्तेन प्रथमायाः पूर्वोदिताया पृथिव्या इव जलस्य नित्यतादि बोध्यमित्यर्थः । तथाहि जलं द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपम् । अनित्यं अणुकादि सर्वम् । तदेव चावयवसमवेतम् । तत्र त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयमेदात् । ननु जलीयशरीरमपि योनिजायोनिजमेदेन किं द्विभेद्याकाक्षायां पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह—किंत्यिति जलीयदेहमयोनिजमेव न योनिजमित्यर्थः । तदपि वरुणलोके प्रसिद्धम् । जलीयादिशरीराणां पार्थिवभूतोपपृच्छतयोपभोगक्षमत्वं बोध्यम् । जलीयमिन्द्रियं दर्शयति—इन्द्रियमिति । रसनं द्रव्यत्वे सति रूपादिष्वस्तु रसमानामिव्यञ्जकं जिह्वाभवति जलीयमिन्द्रियम् । विषयमाह—सिन्ध्विति । सिन्धुः समुद्रः । हिमं तुषारः आदिष्वदारूपवापीनरीतलागकरकादिप्रहः । नच हिमकरकयोः कठिनत्वापार्थिवत्वमिति वाच्यम् । अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिषेधे तत्र तद्रसप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् ॥ ४० ॥

स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ॥

नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

तेजो निरूपयति—स्पर्श इति । स्पर्शस्य पृथिव्यादिष्वपि मरवादुष्ण इति । अभास्वरशुक्लस्य भूजलयोः सत्त्वाद्भास्वरेति । चन्द्रकिरणादावौष्ण्यं तदन्त पातिसलिलशैत्येनाभिभूतं, मरकते पार्थिवस्पर्शेनाभिभूतं, चक्षुरादौ वज्रभूतमिति न पृच्छते । एवं मरकतवहृपादौ पार्थिवरूपेणानिर्भावाच्चक्षुःभास्वरत्वाप्रहः । नैमित्तिकं

बहिस्रयोगसाध्य द्रवत्व स्वर्णे तद्दर्शनाघासभव । तेजसो नित्यतादि पूर्ववज्जलसे-
वेल्यर्थ । तथाहि तेजो द्विविध नित्यमनित्य च, नित्य परमाणुरूपमनित्य तदन्व
त्सर्वं कार्यरूपम् । तदपि त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमयोनिजमेव ।
तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥

इन्द्रियं नयनं बहिस्रर्णादिविषयो मतः ॥

तेजसमिन्द्रियमाह—इन्द्रियमिति । नयनं द्रव्यात्वे सति रूपादिपञ्च
रूपमात्रानिव्यञ्जक कृष्णकनीनिकाप्रवर्ति तेजसमिन्द्रियम् । तस्य विषयमाह—
ब्रह्मीति । आदिना जाठरवंद्युतपरिग्रह । ननु सुवर्णे पीतताशुक्ताश्रयत्वा
धैमित्तिकद्रवत्वाच्च पार्थिवमस्त्विति चेन्न । सुवर्णे तेजस्य, असति प्रतिबन्ध
केऽल्पान्तानलसयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात्, यत्रैव तर्ज्वं यथा घृता
दीत्यनुमानेन तेजसत्त्वात् । अभिस्रयोम विनानुच्छिद्यमानद्रवत्वाश्रये घृतादाव
तिव्याप्तिवारणायानलसयोगेऽपीति । मन्दाभिस्रयोगेऽपि घृतादौ तदनुच्छेदादल्प
न्तानलेति । तथापि घृतस्य जलमध्यस्थत्वे तदनुच्छेदादसतीति । एव सुवर्णस्य
तेजसत्त्वे पीतताशुक्ताश्रयत्व तदन्तर्गतपार्थिवभागस्यैवेति बोध्यम् । पार्थिवरूप
स्पर्शाभ्यामाभमवाबौध्यभास्वरश्चक्षुरनुपलम्भ । अतएव नान्धसारे स्वर्णस्य
तत्सयुक्त्वव्यान्तरस्य च प्रत्यक्षमिति ॥—

अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२ ॥

तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ॥

अथ वायु निरूपयति—अपाकज इति । पवने अनुष्णाशीत स्पर्शो मतः ।
ननु स पृथिव्यामपि वर्तते इत्यत आह—अपाकज इति । पृथिव्या तु
स पाकज इति भावः । अपाकजस्पर्श इत्युक्त जलादावतिव्याप्तिस्तदर्थमनुष्णाशीत
इति । एष पवनस्तिर्यग्गमनवान् ज्ञेयः । एष वायु स्पर्शादिलिङ्गको ज्ञेयः ।
स्पशादीनि लिङ्गानि यस्य स । आदिपदेन शब्दवृत्तिकम्पा पृथ्वन्ते । शब्दस्पर्शौ
विलक्षणौ बोध्यौ । धृतिश्च शुक्त्वतोऽपि द्रव्यस्यापतनम् । कम्प तृणादिचालनम् ।
एतैर्हि वायुरनुमीयते । वायुश्च यथा न प्रत्यक्षस्तथा वक्ष्यते । तथाच प्रयोगा
दिनकर्या—योय रूपवद्द्रव्यासमवेत स्पर्शं स क्वचिदाभित, स्पर्शत्वात्पृथिवी
स्पर्शवत् ॥ १ ॥ असति रूपवद्द्रव्याभिघाते योऽथ पर्णादिषु शब्दसन्तान
स स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यसयोगजन्व, अविभज्यमानावयवद्रव्यसन्निधिशब्दसन्तानत्वात्

दण्डामिदृतमेरीशब्दसन्तानवत् ॥ २ ॥ नभसि तृणतुल्यमेघविमानादीना धृति
स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसयोगहेतुका, अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यधृतित्वाश्रौकादिधृतिवत् ॥३॥
असति रूपवद्द्रव्यामिघाते तृणे कर्म स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यामिघातजन्य विजातीय-
कर्मत्वाद्यधीपूरादृतकाशादिकर्मवदिति ॥ ४ ॥ ४२ ॥—

पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वग्निन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

वायु विभजते—पूर्ववदिति । वायोर्मिल्यतादि पूर्ववज्जलवत्तेजोवद्वा उक्त
बोध्यमित्यर्थ । वायुर्द्विधा निलोऽनिलश्च । आद्य परमाणुरूप । अन्त्य परमाणु-
निजोऽवयवी, स च त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयमेदात् । शरीरं वायवीयमयोनिर्जं
वायुलोके पिशावादीनां च प्रसिद्धमेव । वायवीयमिन्द्रिय दर्शयति—देहव्यापि-
पीति । त्वग्निन्द्रियमित्येक पदम् । त्वचिस्थितमिन्द्रिय त्वग्निन्द्रिय, तदेहव्यापि
सकल देह व्याप्य वर्तते इत्यर्थ । शरीरव्यापकम् । द्रव्यत्वे सति रूपादिपञ्चसु
स्पर्शमानामिव्यञ्जकमिन्द्रिय त्वग्वायवीयमित्यर्थ ॥ ४३ ॥

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ॥

विषय दर्शयति—प्राणादिरिति । प्राण एकोऽपि हृद्बुदनाभिकण्ठदेहेति-
स्थानभेदादुच्छ्वासनि श्वासाससमीकरणोत्क्रमणबलाधानेतिक्रियाभेदाच्च प्राणापान-
समानोदानव्यानेति पञ्च सज्ञा लभते । तदादि सर्वोपि वायुर्विषय इत्यर्थ ॥—

आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४ ॥

अथाकाश निरूपयति—आकाशस्य त्विति । वैशेषिक इति । विशेष-
गुणान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । एतेनाकाशे प्रमाण दर्शितम् । तथाहि । शब्द पृथिव्या-
द्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याधित अष्टद्रव्यानाधितत्वे सति द्रव्याधितत्वादिति । तेन
शब्दाधिकरणमाकाशमिति सिद्धम् । तच्चैक नित्य विभु बोध्यम् ॥ ४४ ॥

इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ॥

तृतीयशरीरविषययोरभावादिन्द्रिय दर्शयति—इन्द्रियमिति । आकाश एव
श्रोत्रं शब्दमाह इन्द्रिय भवेत् । नन्वेकस्याकाशस्य कथं नात्ताश्रोत्ररूपत्वमन्य-
थैकश्रोत्रस्य शब्द सर्वरपि श्रूयेत श्रोत्रस्यैक्यादित्वाशङ्काह—एक इति ।
आकाश एक सन्नप्युपाधित कर्णशङ्कुवीरूपाणामुपाधीनां भेदाधाना श्रोत्र
भवेत् । तथाच चैत्रकर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नमाकाशं चैत्रश्रोत्र मैत्रकर्णशङ्कुल्य-
वच्छिन्न मैत्रश्रोत्रमिति व्यवस्थासम्भवात् सर्वशब्दभावणापत्तिरिति भाव ॥—

जन्यानां जनकः कालो

कालं निरूपयति—जन्यानामिति । जन्यानां कार्याणां जनको निमित्तकारणं कालः । अथ घटो भविष्यति, श्वः पठे भविष्येत्यादिप्रतीतिबलात्तत्कार्योत्पत्त्यधिकरणत्वेन कालस्य विषयीकरणादधिकरणस्य च निमित्तत्वावश्यकत्वात्कालस्य कार्यतावच्छिन्न प्रति निमित्तत्वमिति ॥—

जगतामाश्रयो मतः ॥ ४५ ॥

ननु काले एव किं प्रमाणमित्याशङ्क्य जगदाधारत्वात् तत्सिद्धिमाह—
जगतामिति । इदानीं घट इति प्रतीतिं सूर्यपरिस्पन्दादिक विषयीकरोति । तत्र घटस्य सूर्यपरिस्पन्देन संबन्धो वाच्यः । स च न संयोग तस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वात् । सूर्यपरिस्पन्दस्य च कियारूपतया संयोगसंभवात् । नापि समवायः सूर्ये समवेतस्य सूर्यस्पन्दस्य घटे समवायासंभवात् । नापि स्वसमवायिसंयोगः सूर्येण च घटस्य संयोगादर्शनात् । किंतु स्वाश्रयसंयुक्तसंयोग एव । तत्र सूर्यपरिस्पन्दस्वदाश्रयः सूर्यस्वदाश्रयोः कालस्तेन विभुना संयोगो घटस्येति सूर्यपरिस्पन्दघटयोः परम्परासंबन्धघटकतया काल विध्वंसति । नचाकाशस्यैव तद्वदकलमस्त्विति वाच्यम् । आकाशादिगतात्मनामतिनिगमनादतिरिक्तकालस्यैवैवित्यात् ॥४५॥

परापरत्वधीहेतुः

तत्रैव प्रमाणान्तरमाह—परापरत्वेति । परत्वापरत्वे कालिके ज्येष्ठकृतिष्ठयोर्वर्तमाने गुणविशेषौ तद्द्वेरेसाधारण कारण कालस्वदनभ्युपगमे ज्येष्ठे परत्वं, कनिष्ठे चापरत्वं न बुध्यतेति भावः । तथाहि चैत्रो मत्तो ज्येष्ठ इति नैत्रवाक्ये चैत्रे ज्येष्ठत्व नैत्रे च कनिष्ठत्व प्रतीयते । तत्र परत्वापरत्वाधीनम् । पर व नाम बहुतरतपनक्रियासंबन्धत्वम् । अपरत्वं चाल्पतरतपनक्रियासंबन्धत्वम् । तत्र तपनक्रियाणां चैत्रमैत्रपिण्डयोश्च साक्षात्संयोग समवायः स्वसमवायिसंयोगो वा न संभवति किंतु स्वसमवायिसंयोगिसंयोग एव परम्परासंबन्धस्तद्वदकथं कालः । तत्र परत्वापरत्वयोश्चैत्रमैत्रपिण्डे समवायिकारणे, कालपिण्डसंयोगात्समवायिकारणम्, अपेक्षाबुद्धिनिमित्तकारणम् । तत्र कालानभ्युपगमे कालपिण्डसंयोगरूपासमवायिकारणाभावेन परत्वाद्यनुत्पादात्कथं ज्येष्ठकृतिष्ठयोस्तदुदि- स्मादिति परत्वापरत्वासमवायिसंयोगाध्यतया कालसिद्धिः । नचासमवायिकारण विनैव परत्वापुटवतिरस्त्विति वाच्यम् । नावच्छेदस्य सासमवायिकृत्वनियमात् । नच

पिण्डगतरूपादेरेवासमवायित्वमस्त्विति वाच्यम् । नीरूपेऽपि वायौ तद्दर्शनात् । सचैको निलो विभुश्च कालो प्राह्यः ॥—

क्षणादिः स्यादुपाधितः ॥

ननु कालस्यैकत्वे क्षणादिनामासवर्षादिभेद कथं तत्राह—क्षणादिरिति । एकोऽपि काल उपाधित उपाधिभेदात्क्षणादिव्यवहारविषयः स्यात् । तथाहि आदौ क्रिया ततो विभागस्ततः पूर्वसयोगनाशस्तत उत्तरसयोगोत्पत्तिरिति चतुर्थक्षणे उत्तरसयोगो जायते, तत्र चतुर्णां क्षणाना क्रमादुपाधय प्रदर्शयन्ते । विभाग-प्रागभावावच्छिन्नं कर्म प्रथमक्षणेपाधिः । विभागकारणीभूतकर्मणस्तत्र जातत्वा-द्विभागस्य चोत्तरक्षणे जनिष्यमाणत्वेन तत्प्रागभावस्य तदा सत्त्वात् ॥ १ ॥ पूर्वसयोगावच्छिन्नविभागो द्वितीयक्षणेपाधिः । विभागस्य तत्र जातत्वात्सयोगस्य चोत्तरक्षणे नष्टुपमाणतया तदा वर्तमानत्वात् ॥ २ ॥ पूर्वसयोगनाशावच्छिन्नो-त्तरसयोगप्रागभावस्तृतीयक्षणेपाधिः । पूर्वसयोगस्य नष्टत्वादुत्तरसयोगस्य च चतुर्थक्षणे जनिष्यमाणतया तत्प्रागभावस्य तदानीं सत्त्वात् ॥ ३ ॥ उत्तरसयोगा-वच्छिन्नं कर्म चतुर्थक्षणेपाधिः, उत्तरसयोगस्य तदा जातत्वात्तत्कारणकर्मणश्चाप्रे विनष्टुपमाणत्वेन तदानीं सत्त्वात् ॥ ४ ॥ एवमप्येऽपि क्षणव्यवहारः, तत्संशय-णनया च दिनमासादिव्यवहारः । एवं भूतभविष्यद्वर्तमानव्यवपदेशोऽपि तादृश-पदार्थाधारतया तत्रौपचारिको बोध्यः ॥—

दूरान्तिकादिधीहेतुर्नित्या चैका दिगुच्यते ॥ ४६ ॥

दिशं निरूपयति—दूरान्तिकादीति । भावप्रधानोऽत्र निर्देशः । दूरत्वान्ति-करवे दक्षिणपरत्वापरत्वे । असन्निहितत्वसन्निहितत्वे इति यावत् । तद्वियत्सञ्ज्ञा-नस्य हेतुरसाधारणकारणं दिह । सा चैका नित्या च । तथाहि । 'कुक्षेत्राद्दरिद्वारे निकटं कार्यपेश्ये'ति वाक्ये हरिद्वारेऽन्तिकत्वं कार्यो न दूरत्वं प्रतीयते । तत्रान्तिकत्वं नाम काशीनिष्ठस्युक्तसयोगापेक्षयात्पतरस्युक्तसयोगवत्त्वम् । दूरत्वं च हरिद्वारनिष्ठस्युक्तसयोगापेक्षया बहुतरस्युक्तसयोगवत्त्वम् । परम्परासव-न्धपटका च दिगाधयणीया । काशीहरिद्वारे हि सनिष्ठदूरत्वान्तिकत्वयोः सम-वायिनी, ताभ्यां च दिक्सयोगोऽसमवायिकारणम् । अपेक्षातुदिर्निमित्तम् । तत्र दिक्नभ्युपगमे असमवायिसंयोगाभावेन परत्वापरत्वे न प्रतीयेयातमिति तदु-द्देशसाधारणं कारणं दिह । नच काल एव तत्र हेतुरस्त्विति वाच्यम् । कालिक-

परत्ववत्यपि दैशिकापरत्वदर्शनात् । सा चैका, नानात्वे गौरवात् । नित्या च
ध्वसाप्रतियोगित्वाद् । विन्वी च, सर्वत्र कार्यापलम्भात् ॥ ४६ ॥

उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ॥

ननु दिश एकत्वे कथं प्राचीप्रतीच्यादिव्यबहुतिरत आह—उपाधीति ।
एकापि दिगुपाधिभेदात् प्राच्यादिव्यपदेशभाक् पूर्वादिनामता भजते इत्यर्थं । तत्रो-
दयगिरिसन्निहितत्व प्राच्यामुपाधि, तद्व्यवहितत्व प्रतीच्या, नेरुसनिहितत्वमुवीच्या
तद्व्यवहितत्वमवाच्याम् । यतो यन्मूर्तं यन्मूर्तादुदयगिरिसन्निहितं तत्तत् प्राची ।
एवमन्यदपि । तथाहि । हरिद्वारकाशी प्राच्यामित्यस्य द्वारद्वारनिष्ठोदयगिरिसयुक्त-
संयोगापेक्षयात्पत्तरोदयगिरिसयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्ति काशीत्यर्थं । काशीत प्रती-
च्यां हरिद्वारमित्यत्र काशीनिष्ठोदयगिरिसयुक्तसंयोगापेक्षया बहुतरोदयगिरिसयुक्त-
संयोगवन्मूर्तवृत्ति हरिद्वारमित्यर्थं । एव विन्ध्यादुवीच्या हिमालय इत्यस्य विन्ध्य
निष्ठमेरुसयुक्तसंयोगापेक्षयात्पत्तरमेरुसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिर्हिमालय इत्यर्थं । हि-
मालयादवाच्या विन्ध्य इति हिमालयनिष्ठमेरुसयुक्तसंयोगापेक्षया बहुतरमेरुसयु-
क्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिर्विन्ध्य इत्यर्थं । एवमन्यत्रापि यान्यम् । परम्परासबन्धपटका
च दिगित्युक्तं प्राक् ॥—

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥ ४७ ॥

आत्मानं निरूपयति—आत्मेति । असक्रीर्णसुखदुःखादिमतवात्मनां नाना-
खादात्मत्व जाति । सा च सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति ।
इश्वरे तज्जातिमत्त्वेपि धर्माधर्माद्यभावात् सुखाद्युत्पत्ति । नन्वात्मनि किं प्रमाण,
बाह्य प्रत्यक्षमाभ्यन्तरे वा । न तावदाद्यम्, तस्य रूपवद्व्यविषयतया त्वदनीष्टा-
रूपिद्रजालगोचरत्वात्संभवात् । नवान्त्वम्, अहं जानेऽहं पर्याम्यहं सुखीत्यादि-
रूपस्य तस्य देहेन्द्रियविषयतयाप्युपपत्तेस्तेनातिरिक्तात्मसाधनायोगादिति प्रतिप-
द्यमान प्रतिदेहेन्द्रियाद्यतिरिक्तात्मसत्त्वसाधकं प्रमाणमुपन्यस्यति—इन्द्रिया-
दीति । आदिपदेन शरीरं पृच्छते । इन्द्रियाणां शरीरस्य चाधिष्ठाता परम्परया
चैतन्यस्यपादकं । ननु मास्त्वभिष्ठाता का क्षतिस्तदनन्भुपगम इत्यत आह—
करणं हीति । हि यस्मात्करणं छिदादिसाधनं कुट्टारादि सकर्तृकं कर्त्रधिष्ठित-
मेव छिदादां क्षमं दृष्टं नान्यथा । तथा चक्षुषा पदयाम्नि धोनेन शृणोमीत्यादि-
प्रत्ययादिन्द्रियाणां करणत्व निर्विवादम् । करणस्य च सकर्तृकत्वमित्यमाद्यधिष्ठातन-

भ्युपगमे चक्षुरादीनां दर्शनादिक्रियासु क्षमत्वं न स्यादित्यवश्यमधिष्ठाता तदति-
रिक्तधेतनोऽभ्युपेय इति भावः ॥ ४७ ॥

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ॥

ननु स्वयमेव शरीरस्य क्रियासु प्रवृत्तिदर्शनात्तस्य चैतन्यमभ्युपेयम् । तथाच
तस्यैव करणाधिष्ठातृत्वमप्यस्य किमतिरिक्तात्माभ्युपगमेनेत्याशङ्क्याह—शरी-
रस्येति । यदि शरीरस्य चैतन्य भवेद्भवतु तदधिष्ठातृत्वं, तदेव तु नास्ति, मृतेषु
शरीरेषु सत्स्यपि चैतन्याभावदर्शनात् । तथान परप्रयुक्तमेव तत्र चैतन्यं न सत
इति तदतिरिक्त आत्मा स्वीकार्यः । किंच देहस्यात्मत्वेऽवयवोपचयापचयाभ्यां
प्रतिक्षणध्वंसप्रतियोगिनो देहस्य संस्कारानाधारतया तदतिरिक्तस्य च नित्यस्य
संस्काराधारस्यात्मनोऽनभ्युपगमेन बाल्ये विलोकितस्य वार्धके स्मरणानुपपत्तिः ।
देहप्रागभावध्वंसबोद्धृष्टाधारात्माभावादकृताभ्यागमः कृतविप्रणाशध, बालस्य
स्तन्यपाने प्रवृत्त्यनापत्तिश्च स्यादिति बोध्यम् ॥—

इन्द्रियाणां तथात्वं चेदुपधाते कथं स्मृतिः ॥ ४८ ॥

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् ॥

ननु मास्तु देहस्य चेतनत्वमिन्द्रियाणां तु सादेव । नच तेषां चेतनत्वाभ्युपगमे
कर्तृतापत्तिः । इष्टापत्तेः । नचैकत्र कर्तृत्वकरणत्वविरोधः, तत्र प्रमाणाभावात् ।
नच कुठारादीनामपि कर्तृत्वानपत्तिस्तेषां चैतन्यानभ्युपगमात् । तथाच करणाना-
मेव चैतन्यवत्तया कर्तृत्वोपपत्तौ किमतिरिक्तात्मनेत्याशङ्क्याह—इन्द्रियाणां-
मिति । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां चेद्यदि तथात्वं चैतन्यं स्वीक्रियते तदा इन्द्रि-
याणामुपधाते नाशे सति स्मृतिः कथं स्यात् । सचक्षुषा दृष्टं देवाज्जातान्वयेन न
स्मर्येत । अनुभवितुधक्षुपल्लवानीमभावात् । नच श्रोत्रेण स्मर्येतेति वाच्यम् ।
यत्रानुभवस्तत्र स्मरणमिति नियमेनान्वेनानुभूतस्यान्वेन स्मर्तुमशक्यत्वात् ।
अन्वधा चैत्रेणानुभूतं मैत्रेणापि स्मर्येतेति भावः । तथाच परप्रयुक्तमेवैषां चैतन्यं
न सत इति तदतिरिक्त आत्मावश्यमिन्द्रियाणामागमापायेऽप्यनुसंधाता स्वीकार्यः ।
ननु मास्त्विन्द्रियाणां चैतन्यं, मनसस्तु स्यात्, न चात्रापि पूर्वोक्तदोषः, मनसो
भिरवयवद्वयतया नित्यत्वाभ्युपगमादित्याशङ्क्याह—मनोऽपीति । मनोऽपि
तथा चेतनं न । प्रतिज्ञातेऽर्थे युक्तिं दर्शयति—ज्ञानादीति । यदि मनधेतनं
स्यात्तदा ज्ञानादि ज्ञानसुरसदुःखादि अनप्यशमप्रलक्षं भवेत् । तथाहि—मनसोऽणुत्वं

साधनीयम् । मनसधेतनत्वे ज्ञानसुखदुःखाद्याभयत्वं तस्यैवापातं, प्रत्यक्षे च महत्त्वं हेतुर्भनति च तदभावात्तद्गतसुखादि परमाणुगतरूपादिवन्नोपलभ्येत । उपलभ्यते च सुखादिकमतः सिद्धस्वादाभयो मनोतिरिक्त आत्मेति भावः ॥४८॥—

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥

इत्थमात्मनो देहेन्द्रियमनोतिरिक्तत्वं प्रसाध्य स्वरूपतत्त्वं निरूपयति—**धर्माधर्मेति** । नित्यस्यात्मनोऽदृष्टाभारतया नाकृताभ्यागमादिदोषोपीत्यर्थः । पुरा विप्रतिपद्यमान प्रत्यात्मसत्त्वेऽनुमानं प्रमाणमुपन्यस्तमथ तत्संभावनावन्तं प्रति प्रत्यक्षमुपन्यस्यति—**अध्यक्ष इति** । विशेषगुणा ज्ञानसुखदुःखादयस्तशोगतत्त्वं त्संबन्धेनात्माध्यक्षः स्वदेहे प्रत्यक्षः, अहंजानेऽहंमुखीत्यादिप्रतीतेः ॥ ४९ ॥

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ॥

अहंकारसाश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥

विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्

ननु परदेहे कथं स ज्ञायेत तत्राह—**प्रवृत्त्यादीति** । परदेहेऽयमात्मा प्रवृत्त्यादिनानुनीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा, सा च प्रयत्नसाध्या, प्रयत्नश्च चैतन्यानधिकरणदेहे न संभवतीति देहे दृष्टा प्रवृत्तिः स्वहेतुप्रयत्नाभयतया तत्रात्मानमनुमापयति । तथाहि इदं शरीरे सारथिकं हिताहितप्रातिपरिहारार्थक्रियावत्त्वात्, यत्रैवं तत्रैवं यथा मृतशरीरमिति । तत्र दृष्टान्तमाह—**रथेति** । परप्रवर्तनामन्तरेणानुपपद्यमानया रथगत्या यथा सारथिरनुनीयते तद्वत् । दूराद्दृश्यमानोऽयं रथः सारथिमानुत्तरदेससंयोगानुक्तक्रियावत्त्वाद्यत्रैवं तत्रैवं तदनविच्छितरथवदिति । **अहंकारोऽहमिति** ज्ञानं तस्याधयोऽयमात्मा । तथाचाहं जानेऽहं मुखीत्यादिप्रत्ययस्य न देहेन्द्रियादिविषयत्वमित्यर्थः । ननु घटवदात्मा किं न विषयीक्रियेतेत्यत आह—**मनोमात्रस्येति** । मनःशब्दो मानसप्रत्यक्षवाधी । ह्यादिरहितत्वेन मनोभिन्नेन्द्रियाधिपवतया सुखादिमत्त्वेन केवलमनोजन्यप्रत्यक्षविषयत्वादात्मनो न घटादिवत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । स च मध्यमपरिमाणत्वे घटादिवदनित्यत्वापत्तेरणुरवे सुखाद्यनध्यक्षत्वापत्तेः परीशोपादिभुर्बुद्ध्याः । नच तथात्वे शरीराद्बहिरपि सुखादिमानप्रसङ्गः । आत्मनि सुखाद्युत्पत्ताववच्छेदकतया शरी-

रसं निमित्तत्वात् । बुद्ध्यादीत्युक्तानुवादः स्पष्टतार्थः । वस्तुतो बुद्धेः प्रपञ्चनार्थं प्रसङ्गापादनं फलम् । बुद्धिः सर्वव्यवहारहेतुर्ज्ञानम् । आदिपदात्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रसन्नधर्माधर्मसंस्कारसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा गृह्यन्ते इति चतुर्दशगुणवानात्मा ॥ ५० ॥—

बुद्धिस्तु द्विविधा मता ॥

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥

अत्रैव प्रसङ्गाद्बुद्धिं विभजते—बुद्धिरिति । द्वैविध्यमुपपादयति—अनुभूतिरिति । संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिस्वद्विजं ज्ञानमनुभूतिः । अनुभूतेः प्रमाऽप्रमादिविभागमुपरिष्ठाद्वर्णयिष्यति, अत्र प्रमारूपतया तां विभजते—अनुभूतिरिति ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे ॥

घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं पञ्चिधं स्मृतम् ॥ ५२ ॥

चातुर्विध्यमेवाह—प्रत्यक्षमिति । शब्दजा शब्दी । एतासां चतस्रणामनुभूतीनां क्रमाच्चत्वारि करणानि, प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्दधेति । तत्र प्रत्यक्षानुभूतिकरणं प्रत्यक्षम् । इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षानुभूतिः । इन्द्रियजन्यरूपादायतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति । मनोरूपेन्द्रियजन्यानुमित्यादौ तद्वारणायेन्द्रियत्वेनेति । अनुमित्यादौ न मनस इन्द्रियत्वेन करणत्वमपि तु मनस्त्वेन । इन्द्रियत्वेन करणत्वं तु मनसः सुखादिसाक्षात्कार एव । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यं जीवप्रत्यक्षस्य प्रकृतत्वात् । तत्प्रत्यक्षं विभजते—घ्राणजादीति । घ्राणजे रासनं धौत्रं चाक्षुषं स्पर्शनं मानसमिति भेदेन ॥ ५२ ॥

घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ॥

तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥

तत्र घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं घ्राणजम् । तर्क्षयति—घ्राणस्येति । गन्ध उद्भूतः । गन्धत्वं उद्भूता जातिः । आदिपदात्सौरभासौरभादि । एतत्सर्वं घ्राणस्य गोचरः प्राज्ञः । रसनेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं रासनम् । तदाह—तथेति । रस उद्भूतः । तथा रसत्वं मधुराम्बादिषु रसज्ञाया रसज्ञाया गोचरः ।

श्रोत्रसन्निकर्षजन्य ज्ञान श्रोत्रम् । तद्दर्शयति—तथेति । शब्द प्रान्तभव ।
तथा शब्दत्व मन्द्रतारादिविशेषश्च श्रुते श्रोत्रन्द्रियस्य विषय ॥ ५३ ॥

**उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये ॥
विभागसंयोगपरापरत्वे स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥५४॥**

अश्रुरिन्द्रियसन्निकर्षजन्य ज्ञान चाक्षुषं प्रत्यक्षम् । तन्निरूपयति—उद्भूत
रूपमिति । ततोदकाद्यनुगततेजोरूपाप्रहादुद्भूतेति । तद्वन्ति उद्भूतरूपवन्ति
द्रव्याण्यपि नेत्रगोचरा । परिमाणयुक्त परिमाणमपि हस्तदीर्घादिक नेत्र
प्राप्तम् ॥ ५४ ॥

क्रियाजातियोग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः ॥

क्रिया कर्म जाति सामान्यम् । अयोग्यवृत्त क्रियाया जातेष्वप्रहणाशो-
ग्यवृत्तिरिति विशेषणम् । एतच्च पृथक्त्वादीनामपि बोध्यम् । अयोग्यवृत्तीना
तेषामप्यप्रहणात् तादृशो योग्यवृत्ति समवायोपि नयनगोचर ॥—

गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥

चाक्षुषज्ञाने सहकारिण दर्शयति—गृह्णातीति । चक्षुर्नेत्र आलोकोद्भूत
रूपयो संयोगाच्च-भात्पर्यार्थं गृह्णाति अतोऽन्वकारेण चक्षुष, तनालोकस-
योगाभावात् नापि विधात्वाच्चिचाक्षुष तनोद्भूतरूपाभावात् । आलोकस्य घटेन
संयोग संबन्ध । घटसमवेतादिना तु संयुक्तसमवायादि । उद्भूतरूपस्य तु
घटेन समवाय । घटसमवेतादिना तु संयुक्तसमवायादि । तथाच चाक्षुषमात्र
प्रत्यालोकोद्भूतरूपज्ञोर्हेतुत्व बोध्यम् ॥ ५५ ॥

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ॥

रूपान्यचक्षुषो योग्यं

। त्वमिन्द्रियसन्निकर्षजन्य ज्ञान स्पर्शनम् । तदाह—उद्भूतेति । उद्भूतस-
र्शाश्रय द्रव्य सोऽप्युद्भूतस्पर्शोपि, चकारात्स्पर्शत्व शीतोष्णादिव त्वचो गोचर ।
किंच रूपान्यत् रूपस्पर्शवद्द्रव्यादिभिन्न यच्च-~~त्वेन~~ पृथक्त्वादिसमवायात्
प्राप्तयुक्त तदपि त्वचो गोचर इत्यर्थं ॥—

रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥

द्रव्याध्यक्षे

अथ बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमाने हेतुमाह—रूपमिति । अत्र द्रव्याध्यक्षे इत्यग्नि-
मल्लोकस्य पदं पूर्वान्वयि । यथा चक्षुरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणं तथा-
त्रापि त्वगिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षेऽपि रूपं कारणम् । रूपवतमेव घटादीनां त्वाच-
चाक्षुषदर्शनाग्नीरूपगगनादौ तदभावदर्शनात् । नच स्पर्शस्यैव कारणत्वं, प्रभाया
अप्रत्यक्षत्वापत्तेः । नचोभयोः कारणत्वं, गौरवादतो रूपस्यैव कारणत्वम् । अतो
वायौ स्पर्शसत्त्वेऽपि रूपाभावादप्रत्यक्षत्वमिष्टमिति प्राञ्चः । नव्यास्तु वायुं
स्पृशामीत्यवाधितप्रतीतिबलाद्वायोस्त्वाचं स्वीक्रियते । तत्र स्पर्शस्य कारणत्वम् ।
तथाच द्रव्यस्य चाक्षुषे रूपं त्वाचे स्पर्शं कारणमिति न प्रत्यक्षमात्रे रूपस्य कार-
णत्वमित्याहुः ॥ ५६ ॥—

त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥

अथ ज्ञानमाने हेतुमाह—त्वच इति । मनसा सह त्वचो योगो ज्ञानमात्रे
कारणम् । अणुपरिमाणं हि मनो यदा त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति प्रविशति तदा सुप्तौ
किमपि ज्ञानं न जायते । यदा च सतो निःसृत्य त्वचा युज्यते तदा यथावोर्यं
ज्ञानानि जायन्ते, अतो ज्ञायते त्वच्चानोयोगस्य ज्ञानमानं प्रति हेतुत्वम् । अन्यथा
सुप्तावपि ज्ञानं प्रसज्येत । नच त्वच्चानोयोगस्य ज्ञानमानहेतुत्वे चाक्षुषादिकाले
त्वाचमपि स्यादिति वाच्यम् । तत्रानुभवानुरोधेन चाक्षुषादिसाम्यास्त्वाचादिप्रति-
बन्धकत्वकल्पनात् ॥—

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७॥

मानसं प्रत्यक्षमाह—मनोग्राह्यमिति । मतिर्ज्ञानं कृतिर्यज्ञं सुखादिकं
मनोग्राह्यं मनोजन्मप्रत्यक्षविषयं इत्यर्थः । एव सुखं वादि सुखादिमाधात्मापि
मनोग्राह्य इति बोध्यम् ॥ ५७ ॥

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमुच्यते ॥

मतिः कृतिरिति ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षविषयत्वमुक्तं तत्र विशेषमाह—
ज्ञानमिति । ज्ञानं हि, द्विधा निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । तत्र निष्प्रकारकं
ज्ञानं निर्विकल्पकम् । सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् । तथाहि, घटचक्षुःसन्निकर्षे

घटोऽयमिति घट-घटत्व-वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं जायते तत्सविकल्प, घटमह जाया-
मीत्यनुव्यवसायेन चेद विपरीक्रियते । विशिष्टज्ञाने च विशेषणज्ञान (विशेष्यज्ञान
च) कारणमिति सविकल्पज्ञानात्प्राग् घटघटत्वमात्रावगाहि तद्वैशिष्ट्यानवगाहि
ज्ञानमपेक्षितं तदेव निर्विकल्पम् । ननु घटघटत्वसङ्घिष्ठमिन्द्रिय तद्वैशिष्ट्यमप्य-
वगाहतामिति चेन्न । तस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वे सविकल्पतापत्त्या तत्रापि विशेषणा-
दिज्ञानापेक्षायामनवस्थापते । ततः प्राथमिक ज्ञानं वैशिष्ट्यानवगाहि स्वीकार्यम् ।
सादृशस्य चानुव्यवसायादर्शेनादतीन्द्रियत्वमिति ।—

महत्त्वं पङ्क्तिधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि पङ्क्तिधः ॥

निरूपिते पङ्क्तिधप्रलक्षे हेतुमाह—महत्त्वमिति । महत्त्वं परिमाणविशेष ।
परमाणौ तदभावात् प्रलक्षम् । गगनारौ तत्सत्वेऽपि रूपाद्यभावात् प्रलक्षम् ।
महत्त्वस्यालोकवद्व्यतःसमवेतादिप्रलक्षे सन्निकर्षा उच्येया । इन्द्रियमिति ।
इन्द्रिय पङ्क्तिधप्रलक्षे करणं मतम् । विशेषतथाश्रुते बहुस्तवाचे त्वगित्याद्युक्तं,
सामान्यतः प्रलक्षे इन्द्रियमित्यर्थः । ननु करणं नाम असाधारणं कारणं तत्रा-
साधारण्यं नाम व्यापारत्वमिति वक्तव्यम् । तदिन्द्रियेषु को नाम व्यापारो
यद्वत्तया तेषां करणत्वमनिलभ्यत इत्याशङ्क्याह—विषयेन्द्रियेति । अत्र
व्यापारपदस्य सन्निकर्षमात्रेऽभिप्रायो बोध्योऽन्यथा [तन्न्यत्वे सति तन्न्यज-
नक्षे व्यापार इत्युक्ते] भोत्रसंबन्धेऽप्यातिप्रसङ्गतसंबन्धस्य समवायस्य नित्य-
संबन्धत्वेन तदजन्यत्वात् । सन्निकर्षं विभजते—सोऽपीति । संयोगः, संयुक्त-
समवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेष्यविशेष्य-
भावश्चेति पङ्क्तिधः सन्निकर्षः ॥ ५८ ॥—

द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ॥

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥

तद्बुद्धीनां समवेतसमवायेन च ग्रहः ॥

विशेषणतया तददभावानां ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥

तत्र प्रथममुदाहरति—द्रव्यग्रह इति । द्रव्यग्रहो द्रव्यप्रत्यक्ष संयोगादि-
न्द्रियसयोगात्सन्निकर्षाद्भवति । तत्रापि चाधुपे द्रव्यप्रत्यक्षे चक्षु संयोग , स्पर्शने
त्वसंयोग इति विशेषे । द्वितीयमाह—संयुक्तसमवायत इति । द्रव्येषु घटा-
दिषु समवेतानां रूपादिगुणानां चलनपतनादिक्रियाणां घटत्वादिसामान्यानां वा
ग्रह संयुक्तसमवायतः सन्निकर्षाद्भवति । चक्षुरादि-संयुक्ते घटादीं तेषां
समवायात् । तत्रापि द्रव्यसमवेतानां चाधुप चक्षु संयुक्तसमवायात्, स्पर्शने
त्वसंयुक्तसमवायात्, घ्राणज घ्राणसंयुक्तसमवायादित्यादिविशेषे ऊह्यते । तृतीय-
माह—तथेति । तथा पूर्ववत् । तत्रापि द्रव्यसमवेतेषु गुणादिष्वपि समवेतानां
रूपरवनीलत्वादिसामान्यानां ग्रहणं तत्समवायत . इन्द्रियाणां संयुक्तसमवेत-
समवायसन्निकर्षाज्जायते । इन्द्रियसंयुक्ते द्रव्ये समवेतगुणादिषु सामान्यानां सम-
वायात् । अत्रापि विशेषेण पूर्ववत् । चतुर्थमाह—शब्दस्येति । शब्दस्य
समवायत समवायसन्निकर्षणं ग्रहणम् । शब्दो हि श्रोत्रेण श्रव्यते धोत्र च कर्ण-
शष्पुल्यवच्छिन्नं नम एव । शब्दश्चाकाशगुण गुणगुणिनोश्च संबन्ध समवाय
इत्युक्तं प्राक् । पञ्चममाह—तद्वृत्तीनामिति । शब्दसमवेतानां शब्दत्वादीनां
प्रत्यक्ष समवेतसमवायेन जायते । धोत्रसमवेते शब्दे तेषां समवायात् । अथ
पठं सन्निकर्षमाह—विशेषणतयेति । अभावानां ग्रहो विशेषणतात्पर्य-
सन्निकर्षणं भवति । भूतले पटो नास्तीत्यत्र भूतलाधिकरणरूपघटप्रतियोगिका-
भावोऽधिकरणसंबन्धेन्द्रियेण श्रव्यते । तत्र सन्निकर्षं विना ग्रहणायोगादिन्द्रिय-
स्याभावेन सन्निकर्षो वाच्यः । स च न संयोग संभवति । अभावस्याद्रव्यत्वा-
न्नापि समवायः, अयुतसिद्ध्यभावात् । नापि संयुक्तसमवायादिरिन्द्रियसंयुक्ते भूत-
लादावभावस्य समवायाद्यभावात्किंतु परिशेषात्तत्र विशेषणविशेष्यभाव एव
सन्निकर्षः । तत्रापि भूतले घटाभाव इत्युक्तेषु भूतल विशेषणमभावश्च विशेष्य ,
घटाभाववद्भूतलमित्युक्तेषु भूतलस्य विशेष्यत्वमभावस्य विशेषणत्वमिति बोध्यम् ।
विशेषणविशेष्यभावश्च विशेषणविशेष्यस्वरूपमेव नातिरिक्त संबन्धः । तत्रापि
भूतलादीं घटाभावादि संयुक्तविशेषणतया श्रव्यते । रूपादीं रताद्यभावस्तु संयुक्त-
समवेतविशेषणतया, रूपत्वादी रसत्वाद्यभाव संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतये-
त्याहूनीयम् ॥ ५९-६१ ॥

यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ॥

प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥

ननु यदीन्द्रियेण विशेषणतासन्निकर्षणाभावो गृह्यते तदान्धकारेऽपि घटाभाव-
चाक्षुषं किं न जायते तथा स्वप्ने पिशाचाल्यन्ताभावस्यापि चाक्षुषं स्यात्तत्रेन्द्रिय-
संबद्धविशेषणतायाः सत्त्वादित्याशङ्क्याह—यदीति । यदि प्रतियोगी स्यात्तदोपल-
भ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते प्रसज्यितुं शक्यते तत्रैवाभावग्रहो नान्यत्रेति भावः । अय-
मर्थ — भूतलादौ घटादिज्ञाने तदभावज्ञानं न जायते, तेन प्रतियोग्यनुपलब्धि-
रभावग्रहे सहकारिणी । क्वचित्तत्त्वेषुऽप्यभावाग्रहात्तस्या योग्यत्वमपेक्षितं, तच्च
प्रतियोगिसत्त्वप्रसज्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वं प्रतियोगिनोऽभावप्रतियो-
गिनो घटादेर्यदि स्यादिति सत्त्वप्रसज्जनेन प्रसञ्जितस्यदोपलभ्येतेत्युपलब्धिरूपः प्र-
तियोगी यस्याः सानुपलब्धिरभावप्रत्यक्षे हेतुः । तथाचालोकवति भूतलादौ तथा
प्रसज्यितुं शक्यतयाऽभावो गृह्यते । अन्धकारे तु न तथा प्रसज्यितुं शक्यते,
तत्र पटसत्त्वेऽप्यालोकाभावेन तदनुपलम्भसमर्थनात् । अतो न तत्र घटाभावचा-
क्षुषम् । स्वाचं तु तदभावप्रत्यक्षं तमस्यपि भवत्येव । यत्र घटः स्यात्तदा स्वचा
भूतलमिवास्पृश्यत न स्पृश्यतेऽतो नास्तीत्यापादनसंभवात् । एवं स्वप्ने पिशाचा-
ल्यन्ताभावोऽपि न चापुषा गृह्यते । यत्र पिशाचः स्यात्तदा स्वप्ने इवाप्रत्येति
प्रसज्यितुमशक्यत्वात्तत्र पिशाचसत्त्वेऽपि नीरूपद्रव्यतया तदनुपलम्भसमर्थनसं-
भवात् । स्वप्ने पिशाचान्योन्याभावस्तु गृह्यत एव यदि स्वप्ने पिशाचत्वं स्यात्तदा
स्वप्नत्वमिदोपलभ्येत योग्यवृत्तिजातीनामपि योग्यत्वादित्यापादनत् । एवं रूप-
भावो नेत्रेण गन्धाभावो प्राणेन रसाभावो रसनया चन्द्राभावः धोत्रेण युष्ठा-
भावो मनसा गृह्यत इत्यादि बोध्यम् । एतेनानुपलब्धेः पृथक् प्रमाणत्वमपास्तम् ।
अधिकरणग्रहणार्थमावदयकेनानुपलब्धिषडहकृतेन्द्रियैवाभावाग्रहोपपत्तावनुपलब्धेः
पृथगप्रमाणत्वकल्पनस्यानुचितत्वादिति । विशेषणतासन्निकर्षस्य स्थान्तरमाह—
प्रत्यक्षमिति । नीले घट इत्यत्र नीलविशिष्टं घटं गृह्यत्पुषं नीलं च तद्विशिष्टं
चावगाहते । तत्र घटं द्रव्यं संयोगेन, तद्रतनेत्यं च संयुक्तमवसायेन गृह्णाति ।
समवायस्य च विशिष्टं केन विशिष्टेण गृह्णातीति बोध्यम् । तत्र संयोगाद्यसंनवा
द्विशेषणतासंबन्धः परिशिध्यते । तथापि घटादौ नीलादिसमवायः संयुक्तविशे-
षणतया, नीलादौ नीलवर्णादिसमवायः संयुक्तमपेक्षविशिष्टणतयेति प्र-
योग्यम् ॥ ६२ ॥

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ॥

सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥

लौकिकालौकिकभेदेन प्रत्यक्ष द्विधा । तत्राद्य षोढा सन्निकर्षजन्य निरूपितम् ।
अथ द्वितीयं निरूपयितुं तदेतुसन्निकर्षं विभजते—अलौकिक इति । तदे-
वाह—सामान्येति ॥ ६३ ॥

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते ॥

तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्षते ॥ ६४ ॥

तत्र प्रथमं दर्शयति—आसत्तिरिति । सामान्यज्ञानं सामान्यविषयकं ज्ञान-
माश्रयाणां सामान्याश्रयाणामासत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथाच सामान्य-
लक्षणं स्वरूपं यस्य स सामान्यलक्षणं सन्निकर्षं इत्यर्थः । एकत्र धूमे वह्निसंबन्ध-
गृहीतवतो नरस्य धूमो वह्निव्याप्यो न चेति सशयो जायते तन्निवारणाय तर्क उपदि-
श्यते इत्यविवादम् । तत्र सन्निकृष्टधूमस्य सयोगेनोपस्थितिरितरधूमानां बह्वीना च
केन सन्निकषणोपस्थितिरिति विवेक्तव्यम् । उपस्थित्यभावे च सशय एव नोपपद्यते
लौकिकस्य च सयोगादेस्त्वनासम्भवादलौकिकं स आश्रीयते । तथाहि । सन्निकृष्ट-
धूमवह्नियुक्तिनिष्ठधूमत्ववह्निसामान्यज्ञानलक्षणसामान्यप्रत्यासत्त्या धूमत्ववह्नि-
त्वाश्रयाणां सकलधूमवह्नियुक्तीनामुपस्थितिर्जायते । तत्र सशयोपपत्तिः । एव
धूमोपपत्तेः धूमभ्रमस्थले भ्रमरूपधूमत्वज्ञानेन सकलधूमभातम् । एव यत्रैको
घटादियेन संबन्धेन यत्र ज्ञातस्त्वदनन्तरं तेन संबन्धेन तद्वदवता सर्वेषां
भातमपि सामान्यलक्षणैव । सामान्यं च तत्र घट एव तज्ज्ञानेन तदाश्रयाणां-
मुपस्थितिः । ननु सामान्यमेव प्रत्यासत्तिरस्तु किं सामान्यज्ञानपर्यन्तधावनेन ।
तथा चेन्न गृहीतधूमत्वादिसामान्यरूपसन्निकर्षेण सकलतदाश्रयधूमादिज्ञान-
मुत्पत्तादिति चेन्न । तिलसामान्यस्थले तन्निर्वाहोऽप्यनिलसामान्यस्थले तदनि-
र्वाहात् । तथाहि । घटनाशेषि घटवत् स्मरणे सति सकलघटवतां भातं जायते
तत्र जायते । तत्र घटरूपसामान्यस्य नाशात् । ममते तु तत्राशेषि स्मरणरूप-
तज्ज्ञानसन्निकर्षेण तदाश्रयाणां भातमुत्पद्यते । ननु चतुःसयोगादिकं विनापि
यत्र सामान्यज्ञानं तत्र तदाश्रयाणां किमिति न चाश्रयं प्रत्यक्षं जायते तत्राह—
तदिन्द्रियजेति । तानि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि तेभ्यो जायते य तद्धर्मबोधं तेषां
सामान्याश्रयाणां धर्मं सामान्यं तस्य बोधो ज्ञानं तस्य सामग्री चक्षुरादिसयोगा-

लोकसवोगादिका सा अपेक्ष्यते बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञाने जननीये इति शेष । तेन नान्धकारादौ चक्षुरादिना तत्प्रसग । लौकिकवाञ्छयादिकमलौकिकवाञ्छुपादेर्व्यापवम् । व्यापकाभावे व्याप्याभाव उचित एवेति भाव ॥६४॥

विपयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥

द्वितीयमलौकिकसन्निकर्षमाह—विपयीति । स बोधो यस्य विपयी यद्विपयक तस्यैव बोधविपयस्यैव प्रत्यासत्तिर्ज्ञानलक्षणो व्यापार सन्निकर्षो द्वितीय इत्यर्थ । सामान्यलक्षणा तु ज्ञानविषयाश्रयणां प्रत्यासत्तिर्ज्ञानलक्षणा तु ज्ञानविपयस्यैवेति भाव ॥

योगिनो द्विविधाः प्रोक्ता युक्तयुञ्जानभेदतः ॥ ६५ ॥

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥

इति प्रत्यक्षम् ॥

योगजघनेण योगिन एव पश्यन्ति नान्य इति तद्वैविष्य दर्शयति—योगिन इति ॥६५॥ इति प्रत्यक्षम् ॥

व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥

अनुमायां

अयातुमिति निरूपयति—व्यापारस्त्विति । परामर्शत्वेन परामर्शजन्य ज्ञानमनुमितिः परामर्शजन्ये परामर्शप्रलक्षादावतिव्याप्तिवारणाय परामर्शत्वेनेति । परामर्शप्रलक्षादौ विपयत्वेन हेतुत्व न परामर्शत्वेनेति नातिप्रसङ्गः । अनुमिति-करणमनुमानम् । व्यापारत्वञ्च कारण करणमिति व्यापारप्रदर्शनपूर्वकमनुमिति-करणमाह—व्यापारस्त्विति । अनुमायामनुमितिरूपातुभूतो परामर्शव्यापारः, व्याप्तिधीर्न्याप्तिज्ञान कारण भवेत् । अत्रैव प्रकिन्वा—देवदत्तो हि महानसादौ भूमवद्विद्याहर्ष्य नियमेनोपलभ्य यत्र भूमस्यप्रामित्तिरिति भूमेऽमन्व्यति श्रुतिरिति कश्चिद्विरिषिद्वत्पुत्रागतसद्रूतेऽग्नौ संदिहानस्यप्राध्विहृत्स्वरेणावीशणो बुद्धसंस्कारात्पूर्वगृहीतां भूमौ बह्विद्याप्य इति व्याप्ति स्मृतिः । इदं व्याप्तिज्ञानम् । ततो बह्विद्याप्यभूमवनय गिरिरिबनुर्धपते । अर्थं विज्ञपरामर्शः । ततो बह्वि-

१ ददस्यविषयज्ञानपरसर्वविषयकारकम्. २ बह्विनिवरितव्याप्याभावात्पुमिज्ञान-
येवद्विद्विद्विज्ञानिकरणत्वात्तदौ चरति।

मानयं गिरिरिति स्वार्थानुमितिसूत्रघटे इति तदत्र व्याप्तिस्मरणरूपं व्याप्तिज्ञानं परामर्शं द्वारीकृत्यानुमितिं जनयन्व्यापारवत्कारणतया करणं भवति । परामर्शस्तु व्याप्तिज्ञानतो जातस्त्वन्व्यानुमितिमव्यवधानेन जनयन्व्यापारतां भजत इति । नच परामर्शस्यैव करणत्वं तत्र व्यापारभावात् ।

ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं नहि ॥ १ ॥

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥

प्राचीना व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गमेव खज्ञानं द्वारीकृत्यानुमितौ करणमिति चदन्ति । तदुपपत्ति—ज्ञायमानमिति । ज्ञायमानमभ्यादिव्याप्यत्वज्ञानविषयीक्रियमाणं लिङ्गं धूमादिकमभ्यायनुमितौ करणं न ॥ १ ॥ प्रतिज्ञातेऽर्थे युक्तिं दर्शयति—अनागतादीति । अनागतं भावि आदितोऽतीतं शब्दते । इदं स्थलं वह्निमद्भविष्यति भाविधूमवत्त्वादिदं वह्निमद्भूदतीतधूमवत्त्वादिति विधयातीतानागतलिङ्गतोऽप्यनुमितिर्जायते । यदिच ज्ञायमानलिङ्गस्य करणत्वं स्यात्तदा सा न जायेत । तदानीमनुमितिकरणस्य लिङ्गस्याभावात् । मन्मते तु लिङ्गाभावेऽपि तज्ज्ञानसत्त्वाव्याप्तिज्ञानसंभवादननुमित्युपपत्तिः ॥ १ ॥—

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ॥ २ ॥

ननु कः परामर्शो यं व्यापारमादाय व्याप्तिज्ञानमनुमितिं जनयतीत्यासङ्ग परामर्शं लक्षयते—व्याप्यस्येति । व्याप्यस्य व्याप्त्याश्रयस्य पक्षवृत्तित्वधीः पक्षवृत्तित्वज्ञानं पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं परामर्श इत्युच्यते । स च क्वचित्पक्षविशेष्यकः । यथा वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति । क्वचिव्याप्यविशेष्यकः यथा पर्वतेऽग्निव्याप्यधूम इति परामर्शद्विविध्यादनुमितेरपि द्विविधं, तत्राद्याग्निमान्पर्वत इति पक्षविशेष्यका । द्वितीयात्पर्वतेऽग्निरिति साध्यविशेष्यका द्विविधादपि परानघात्पक्षविशेष्यकैवानुमितिरिति तु नव्याः ।

व्याप्तिः साध्यवदन्यसिन्नसंबन्ध उदाहृतः ॥ ३ ॥

ननु व्याप्तिः कः नदाश्रयतया लिङ्गस्य व्याप्यत्वमभिधीयत इत्यासङ्ग व्याप्तिं निरूपयति—व्याप्तिरिति । साध्यं वह्निपादिस्तद्गान्महानसादिस्तदन्यो जलहृदादिस्तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः । धूमवान्हेरिणादी साध्यवदन्यसिन्नासायःपिण्डादौ वह्नेः सत्त्वाज्ञातिव्याप्तिः । ननु समवायेन वह्निमतो-बहपवयवादन्यसिन्न महानसे वर्तमानत्वादधूमसाध्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्य-

तावच्छेदकसबन्धेन साध्यवत्त्वस्य विवक्षणात् । तथा च प्रकृते साध्यतावच्छेदकसबन्ध सयोगस्तेन सबन्धेन साध्यवानेव महानसादिर्न साध्यवदन्य इति तद्वृत्तिधूमे नाभ्यासि । साध्यवदन्यश्च साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्प्रतियोगिताकभेदवान्बोध्य । तेन साध्यवन्महानसादिप्रतियोगिकान्यत्वस्य धूमादिमति पर्वतादौ सत्त्वेऽपि नाभ्यासि । हेतुतावच्छेदकसबन्धेन साध्यवदन्वावृत्तित्व वाच्यम् । तेन साध्यवदन्यस्मिन्धूमावयवे समवायेन धूमस्य वृत्तित्वेऽपि नाभ्यासि, हेतुतावच्छेदको य सयोगसबन्धस्तेनावृत्ते । नचैवमपि धूमवान्वहेरित्यत्र व्यभिचारिण्यतिव्यासि, साध्यवदन्यसि हृदे बहोरवृत्तित्वादिति वाच्यम् । साध्यवदन्वावृत्तित्वमित्यत्रावृत्तित्वस्य वृत्तित्वसामान्याभावरूपस्य विवक्षणात् । वृत्तित्वसामान्याभावो नाम तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव । प्रकृते च बहौ साध्यवदन्यहदवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि साध्यवदन्यतसाय पिण्डवृत्तित्वसत्त्वाच्च तादृशवृत्तित्वसामान्याभाव इति नातिव्यासि ॥ ३ ॥

अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ॥

साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ४ ॥

ननु अभिधेय प्रमेयत्वादित्यत्राभ्यासि साध्यस्याभिधेयत्वस्य केवलान्वयितया सर्वस्याभिधेयत्वेन साध्यवदन्वाप्रसिद्धे । किञ्च सत्तावाजातेरित्वादौ साध्यवदन्यस्मिन्सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसबन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्धेरव्याप्तिरित्यतो लक्षणान्तरमाह—अथचेति । हेतुर्विद्यते यस्मिन्स हेतुमान् हेत्वधिकरण तन्निष्ठस्तद्वृत्तियौ विरहोऽत्यन्ताभावस्त्वदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोरैकाधिकरण्य सामानाधिकरण्य व्यासि । हेतुसमानाधिकरणाल्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्य व्याप्तिरिति भाव । तेषाञ्च न कुत्राप्यव्यासि । धूमसमानाधिकरणाल्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनो घटाद्योऽप्रतियोगी च साध्यो वह्नित्त्वसामानाधिकरण्य धूमस्येति । केवलान्वयिसाध्यकेऽपि प्रमेयत्वसमानाधिकरणाल्यन्ताभावो घटाद्यभावस्त्वदप्रतियोगिना साध्येनाभिधेयत्वेन सामानाधिकरण्य प्रमेयत्वस्येति । एव सत्तावाजातेरित्यत्रापि जातिसमानाश्रयाल्यन्ताभावाप्रतियोगिना साध्येन सत्तासामान्येन सामानाधिकरण्यत्व जातेरिति सर्वमनाविलम् । ननु वह्निमान्धूमादित्यत्राभ्यासमिद लक्षण, पर्वतीयधूमाविकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वान्महानसीयवद्देरिति चेन्न । सामानाधिकरण्योर्व्याप्तेविवक्षणात् । ननु तथापि घटो इत्य गुणकमान्य

त्वविशिष्टसत्त्वादित्वाव्याप्ति । विशिष्टसत्ताया शुद्धसत्तायाधैक्येन शुद्धसत्ता
समानाधिकरणोऽभाव गुणादिविष्टाल्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वाद्भव्यत्वस्येति चेन्न ।
अधिकरणस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणत्वस्याभिप्रेतत्वात् । अत्र हेतुता-
वच्छेदक न शुद्धसत्त्व किंतु विशिष्टसत्त्वम् । ततो गुणादे शुद्धसत्ताधिकर-
णत्वेऽपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टसत्तारूपहेत्वधिकरणत्वाभावाच्च दोष ।
ननु तथापि वह्निमानधूमादित्वाव्याप्ति समवायेन धूमाधिकरणधूमावयव-
निष्ठोऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाद्द्वेरेति चेन्न । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकर-
णत्ववाञ्छनात् संयोगेन धूमवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वाद्द्वेर्न कोऽपि दोष । ननु
तथापि कपिसंयोगी एतद्दृक्षत्वादित्वाव्याप्ति एतद्दृक्षत्वसमानाधिकरणो मूलाव-
च्छेदेन कपिसंयोगाल्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वात्कपिसंयोगस्येति चेन्न । अत्यन्ताभा-
वस्य प्रतियोगिव्यधिरणत्वाङ्गीकारात् । अत्र तु संयोगसमानाधिकरण एव संयो-
गाल्यन्ताभाव इति न दोष । ननु तथापि वह्निसाध्यकैऽव्याप्ति धूमाधिकरणे पर्व
तादौ समवायेन यो बहयभावस्तत्प्रतियोगित्वाद्द्वेरेति चेन्न । साध्यतावच्छेदकसंब-
न्धेन प्रतियोगिव्यधिरणत्वस्वीकारात् । तथाच धूमाश्रये संयोगेन वह्निसत्त्वात्सम-
वायेन बहयभावस्योक्तसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिरणत्वाभावाच्चाव्याप्ति । ननु तथापि
गुणवान्द्रव्यत्वादित्वाव्याप्ति । श्वत्वाधिकरणनीलघटादिवृत्तिपीतरूपाद्यभावप्रति-
योगित्वाद्गुणस्येति चेन्न । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
साध्यसामानाधिकरणस्य व्याप्तिरूपपरिग्रहात् । पीतरूपाभावस्य न गुणत्व प्रतियो-
गितावच्छेदकमपि तु पीतत्वमिति नाव्याप्ति । अयं निर्गलितार्थ — हेतुतावच्छे-
दकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणवृत्तिर्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन
प्रतियोगिव्यधिकरणाल्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नसाध्यसामानाधिकरणस्य व्याप्तिरिति । हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नस्य हेतु-
तावच्छेदकीभूतसंयोगसंबन्धेनाधिकरण महानसहितवृत्तिर्य साध्यतावच्छेदक-
संयोगसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरण पटाद्यभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक साध्य-
तावच्छेदक वह्नित्व तदवच्छिन्न य साध्यो वह्निसत्सामानाधिकरणस्य धूमव्याप्त्या-
स्येति ॥ ४ ॥

सिपाधयिपया शून्या सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति ॥

स पक्षस्तत्र वृत्तित्तज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ५ ॥

ननु व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्तज्ञान परामर्श इत्युक्तं तत्र पक्ष. व । यत्र तादृशव्याप्त्या-

शयस्य वृत्तित्व शयित्वेलाक्याहाया पक्ष लक्ष्यति-सिपाधयिषयेति । साधयित्
 मनुमानुमिच्छा सिपाधयिषा तथा शून्या तदभावमिच्छित्वा सिद्धि साध्यज्ञान च
 न विद्यति स पक्षस्तत्र पक्षे हेतोर्यत्तत्त्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् । अथ भाव—सिपा-
 धमिपाविरहसहस्रकृत्सिद्धभाव पक्षस्त, तदाथय पक्ष । सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यदर्शना-
 त्सिद्धभाव इत्युक्तम् । क्वचित्सिद्धिसत्त्वेऽपि सिपाधयिषयानुमितिदर्शनात्सिपाध-
 यिपाविरहसहस्रकृते सिद्धियिशेषणम् । अत्र सिपाधयिषाभावो विशेषण सिद्धित्तु
 विशेष्य विशिष्टाभावश्च पक्षतर । तत्र विशिष्टानावशिष्या । क्वचिद्विशेषणाभावात् यथा
 देवदत्तसत्त्वेपि दण्डाभावेन दण्ड्यभाव । क्वचिद्विशेष्याभावात्, यथा दण्डस-
 त्त्वेपि देवदत्ताभावेन दण्ड्यभाव । क्वचिदुभयाभावायथा देवदत्तदण्डयोरभावेन
 दण्ड्यभाव । एव यत्र सिपाधयिषासि सिद्धिरप्यसि तत्र सिपाधयिषाभावरूप-
 विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वात्पक्षता । यत्र सिपाधयिषा नास्ति सिद्धिरपि
 नास्ति तत्र विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात्पक्षता । यत्र सिपाधयिषासि सि-
 द्धि नास्ति तत्रोभयाभावप्रयुक्तमिच्छिताभावात्पक्षता । यत्र सिपाधयिषा नास्ति
 सिद्धिरसि तत्र न पक्षता । तत्रोभयसत्त्वेन विशिष्टाभावाभावात् । नच सिपाधयि-
 षामात्र पक्षता वा विनापि गार्हतादिना जल्दानुमानात् । नापि सिद्धभावमान
 सिद्धावपि सिपाधयिषयानुमितिदर्शनात्सिद्धे प्रतिबन्धक वात्सिपाधयिषायाथो
 तेनकलात् । नापि सद्विषयसाम्यवत्त्वं पक्षता, विनापि संदेह स्वमितादिना स्वन-
 यिष्यनुमितिदर्शनादथो विशिष्टाभाव एव पक्षता । एतादृशपक्षताथये व्याप्यस्य
 वृत्ति-वज्ञानारक्षार्थानुमित्तिर्जायते । परार्थानुमित्तित्तु पक्षावयववाक्यप्रयोगतन्या ।
 पचावयवास्तु प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि ।

“प्रतिज्ञा साध्यवत्त्वेन पक्षस्य वचन मता ।

पक्षम्यन्त वचो हेतु- व्याडिगप्रतिपादकम् ॥ १ ॥

व्यतिरेकरूपक वाक्यमुदाहरणमिष्यते ॥

पक्षे हेतूपसंहारो भवेदुपनयस्तथा ॥ २ ॥

पक्षे साध्योपसंहारो भवेन्निगमन तथा ॥”

पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा, धूमवत्त्वाविति हेतु । यो यो धूमवान् स स
 वह्निमान् यथा महानसमित्युदाहरणम् । तथाचायमित्युपनय । तस्यात्तथेतिनिग-
 मनम् । व्याप्तिधान्यरूपा व्यतिरेकरूपा तद्भेदेन च हेतोरन्वयित्व व्यतिरेकिव
 मन्वयव्यतिरेकित्वमिति त्रैविध्यम् । तत्सर्वं स्वयमप्रे निरूपयिष्यति ।

अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।

कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा ॥ ६ ॥

प्रसङ्गाद्देत्वाभासान्तिरूपयति—अनैकान्त इति । अनुमितितत्त्वणान्यतर-
प्रतिबन्धक्यथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वम् । ते च पञ्च । तत्रानैकान्त सव्य-
भिचार, प्रतिपक्षित प्रतिपक्षो जातोऽस्यति प्रतिपक्षित सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ।
कालात्ययापदिष्टो बाधित ॥ ६ ॥

आद्यः साधारणस्तु स्वादसाधारणकोऽपरः ॥

तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत् ॥ ७ ॥

तत्रानैकान्तिक विभजते—आद्य इति ॥ ७ ॥

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ॥

साधारणानैकान्तिक दर्शयति—य इति । यो हेतु सपक्षे निश्चितसाध्यवति
विपक्षे निश्चितसाध्याभाववति च भवेत् वर्तते स हेतु साधारणो मतः । विपक्ष-
वृत्तित्वं विरुद्धेऽप्यस्तीति तद्धारणाय सपक्षेति । यथा पर्यतोऽग्निमान्द्रव्यत्वादिति ।
द्रव्यत्व हि बद्धिमति महानसादी तदल्यन्ताभाववति च हृदेऽपि वर्तत इत्यस्य
साधारणानैकान्तिकत्वम् । अनेन व्याप्तिज्ञान प्रतिबन्धते ।

यस्तुभयस्माद्वावृत्तः स त्वसाधारणो मतः ॥ ८ ॥

द्वितीयानैकान्तिकमाह—यस्तिष्ठति । यो हेतुभयस्मात्सपक्षाद्विपक्षाच्च व्या-
वृत्त उभयत्रापि न वर्तते सोऽसाधारणो मतः । यथा शब्दो नित्य शब्दत्वा-
दित्यत्र नित्यत्वं येषु निश्चितमानशादियु ते सपक्षा । येषु नित्यत्वाभावो निश्चितो
षटादियु ते विपक्षा उभयत्रापि शब्दत्वं हेतुर्न विद्यते तस्य शब्दमात्रवृत्तित्वा-
दित्यस्यासाधारणानैकान्तिकत्व, फ उभयस्य सामानाधिकरण्यप्रतिबन्धः ॥ ८ ॥

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ॥

तृतीयानैकान्तिकमाह—तथैवेति । केवलान्वयी अल्यन्ताभावाप्रतियोगी पक्ष
पक्षता यस्य स हेतुरनुपसंहारी तथा सर्वमनित्य प्रमेयत्वादित्यत्र सर्वस्य पक्षत्वा-
त्सामानाधिकरण्यप्रहस्थलान्तराभावाद्याग्निसंशयाधायकतयानुपसंहारित्वं दोषः ।

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ९ ॥

एव त्रिविधमनैकान्त विरुष्य द्वितीयहेत्वाभासमाह—य इति । यो हेतु

साध्यवति सपक्षे नैवासिद्धि र्बिरुद्ध । अत्रैवकारेण सपक्षमात्रावृत्तित्वमुच्यते ।
तेन साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व विरुद्धत्वम् । यथा घटो नित्य कृतकत्वा-
दित्यत्र कृतकत्व हेतुर्नित्येष्वाकाशादिषु कापि न वर्तते प्रत्युत यत्र कृतकत्व तत्रा-
नित्यत्वमिति साध्याभावव्याप्तयास्य विरुद्धत्वम् ॥ ९ ॥

आश्रयासिद्धिराद्या स्वात्स्वरूपासिद्धिरप्युत ॥

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥ १० ॥

तृतीय हेत्वाभास निरूपयितुमादां तद्वटकामसिद्धि विभजते—आश्रया
सिद्धिरिति ॥ १० ॥

पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ॥

आश्रयासिद्धिं दर्शयति—पक्षासिद्धिरिति । यत्र मणिमयो गिरि पक्षो
भवेत्तत्र पक्षासिद्धिः हेतोराश्रयस्य पक्षस्यासिद्धि पक्षासिद्धिः । आश्रयासिद्धि-
रित्यर्थः । मणिमयो गिरिरग्निमान्धूमादित्यत्र गिरिर्न मणिमय इति ज्ञाते सति तत्र
परामर्श प्रतिबध्यते । यथा वा गगनारविन्द मुरभि अरविन्दत्वादित्यत्रारविन्दे
पक्षे गगनीयत्व नास्ति । पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धिरित्यर्थः ।

हृदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ११ ॥

द्वितीयामसिद्धिमाह—हृद् इति । अपरासिद्धि स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । हृदे
पक्षे धूमवत्त्वलक्षणहेतुस्वरूपमेव नास्ति । यथा वा । शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वा-
दित्यत्र चाक्षुषत्व शब्दे नास्त्वैव तस्य ध्रावणत्वात् । पक्षे व्याप्यत्वामिमताभाव
स्वरूपसिद्धिरित्यर्थः । अनेनापि परामर्शप्रतिबन्ध ॥ ११ ॥

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ॥

तृतीयामसिद्धिमाह—व्याप्यत्वेति । अपरा तृतीया पर्वतोऽस्तिमात्री रधूमा
दित्यत्र । यद्यपि धूमे नीलत्व वर्तते तथापि नीलधूमत्व न व्याप्यतावच्छेदक गौर-
वात्किन्तु धूमत्वमेव । तथाच धूमस्याभिव्याप्यत्वेऽपि नीलधूमस्य तथात्वाभावा
व्याप्यत्वासिद्धिः । आदिपदात् काश्चनधूमादिकं गृह्यते । अत्र धूमे कश्चनमयत्व
नास्त्वैवेति तद्विशिष्टधूमस्याव्याप्यत्वाव्याप्यत्वासिद्धिः । इयमेव साधनाप्रसिद्धि
पदेनोच्यते । साधने साधनतावच्छेदकाभाव साधनाप्रसिद्धिः । एव साध्ये
साध्यतावच्छेदकाभाव साध्याप्रसिद्धिः । साध्यैवास्तन्मात्राव्या । यथा पत्रं
काश्चनमववद्धिमान्धूमादित्यत्र साध्ये वही काश्चनमयत्वाभाव । एव सोपाधि

द्योऽपि व्याप्यत्वात्सिद्ध एव । यथा पर्वतो धूमवान्वहोरित्यत्रार्द्रेऽधनसयोगवत्त्व-
मादायामेर्धूमव्याप्यता गृह्यते । उपाधिलक्षण च स्वयमग्रे निरूपयिष्यति ॥

विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ १२ ॥

चतुर्थं हेत्वाभासमाह—विरुद्धयोरिति । यत्र विरुद्धयो परस्परसाध्याभाव-
साधकयोर्हेत्वो परामर्शो जायते स हेतु प्रतिपक्षित प्रतिपक्षो जातोऽस्येति प्रति-
पक्षित । सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । पाठान्तरे सन्विद्यमान प्रतिपक्षो यस्य तस्य भाव-
स्त्वत्तेत्यर्थः । यथा गन्धो निस्यो घ्राणविषयत्वाद्गन्धत्ववदिति गन्धोऽनिस्यो जन्य-
त्वाद्गन्धवदिति च । अत्र घ्राणविषयत्वेन नित्यत्व साध्यते । तदभावश्च जन्यत्वेनेति
घ्राणविषयत्व हेतु प्रतिपक्षित । अत्र परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्पराणु-
मिति प्रतिबध्यते । अत्र विरुद्धयोरित्युक्त्या यत्र साध्यतदभावयो सामाना-
धिकरम्य न विरुध्यते न तत्र प्रतिपक्षितत्वमिति सूच्यते । तेन अपिसयोगी
एतद्गुणत्वात्कपिसयोगाभाववनेतद्गुणत्वादित्यत्र न सत्प्रतिपक्षता । सयोगस्या
व्याप्यवृत्तितया शाखावच्छेदेन सयोगवत्त्वमपि मूलावच्छेदेन तदभावसाधने विरो-
धाभावात् ॥ १२ ॥

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ॥

उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ १३ ॥

इत्यनुमानम् ॥

प्रथमहेत्वाभासमाह—साध्यशून्य इति । यत्र पक्ष साध्यशून्य साध्या-
स्यन्ताभाववान् प्रमाणान्तरेण निश्चितोऽसौ बाधस्तद्वाह्यहेतुर्बाधित इत्युच्यते ।
यद्योत्पत्तिकालीनो घटो गन्धवान्पृथिवीत्वादित्यत्र घटे गन्धसत्त्वेऽप्युत्पत्तिवा-
लावच्छेदेन तत्र तदभावो निश्चितः । प्रथमक्षणे द्रव्यस्य निर्गुणत्वस्वीकारात्सम-
वायिकारण विना कार्योपपत्त्यसम्भवात् । कारणस्य कार्यपूर्ववर्तित्व नियमात् ।
तथाच द्रव्य प्रथमक्षणे स्वयमुत्पद्य क्षणान्तरे स्वगुण जनयतीत्यभ्युपगन्तव्यम् ।
ततश्च प्रथमक्षणवाच्छेदेन घटे गन्धवत्त्वसाधने बाधः । एव बहिरनुष्णो द्रव्यत्व-
दित्यत्र स्पर्शनप्रलक्षणे बह्यनुष्णलनिश्चयाद्बाधः । एव मूलावच्छेदेन सयोगाभा-
ववति वृक्षे मूलावच्छेदेनैव सयोगसाधने बाधः । अत्र बाधितसत्प्रतिपक्षयो सा-
क्षादनुमितिप्रतिबन्धवत्त्वमितरेषां तु तत्करणपरामर्शादिप्रतिबन्धद्वारा परस्पराणु-

मितिप्रतिबंधकत्वमतोऽनुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकव्ययार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वा-
भासत्वमिति निष्कर्षः सिद्धः ॥ १३ ॥ इत्यनुमानम् ॥

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ॥

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ॥ १ ॥

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ॥

गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमा फलम् ॥ २ ॥

इत्युपमानम् ॥

उपमितिं दर्शयति—ग्रामीणस्येति । यत्र ग्राम्यजनः स्वयं गवयपदवाच्य-
गजानानो गोसदृशो गवय इति कुतश्चिन्नुत्वा कदाचिद्वनं गतो गोसदृशं पिंडं
दृष्ट्वातिदेशवाक्यार्थं स्मृत्वा तत्र गवये गवयपदवाच्यत्वं गृह्णाति तत्र गवये गवय-
पदवाच्यत्वज्ञानमुपमितिल्लत्र करणं व्यापारं धाह ग्रामीणस्येति । ग्रामीणपदेनार-
ण्यरूपशौ स्वतः शक्तिज्ञानराहित्यं भवन्त्ये । प्रथमत इति सकृदुपमित्या गवयमात्रे
सामान्यलक्षणसन्निकर्षेण गवयपदवाच्यत्वज्ञाने जाते पुनर्गवयान्तरं दृष्ट्वा उपमि-
तिर्न कल्प्येत्यर्थः । गवयादिकं पश्यत इति सादृश्यज्ञाने उद्बोधकसमवधानमुक्तम् ।
गवादीनां सादृश्यधीः अर्थं पिंडो गोसदृश इति ज्ञानं करणमुपमितावसाधारणं
कारणं अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं द्वारीकृत्योपमितिहेतुत्वाद् अतिदेशस्य गोसदृशो
गवय इति सादृश्यबोधकवाक्यार्थस्य स्मृतिः सादृश्यज्ञानतो जाता तज्जन्योप-
मितिजनिकेति व्यापार उच्यते गवयादिपदानां शक्तिधीर्गवयादिविद्येषु
वाचकत्वसकेतज्ञानमुपमा उपमितिः फलम् ॥ १ ॥ २ ॥ इत्युपमानम् ॥

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ॥

शब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ १ ॥

अथ शाब्दीननुभूतिमाह—पदज्ञानमिति । सामान्यत्वादि वाक्यं श्रुतवतः
पदज्ञानानतरं शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेन पदार्थस्मरणे सति गोकर्षकानयनेऽहं नियुक्त
इत्यादिज्ञानमुत्पद्यते स शब्दबोधः । तत्र करणादि दर्शयति—पदज्ञानमिति । ज्ञान-
मानपदस्य करणत्वे मौनिष्ठोकादौ शब्दबोधभावप्रसन्न इति पदज्ञानमुपात्तं तत्र
शब्दबोधे पदार्थधीः पदार्थस्मरणं द्वारं व्यापारः तदपि पदजन्यमपेक्षितमन्यया
चक्षुरादिना पदार्थज्ञानेऽपि शब्दत्वात्तः । शब्दबोधः शब्दज्ञानमिति ।

तत्र पदार्थबोधजनने शक्तिधीः सहकारिणी उपयोगिनी शक्तिज्ञानं विना पदज्ञानेऽपि पदार्थस्मरणाभावात् । शक्तिश्चास्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा-
रूपः संकेतः । अत्र लक्षणाप्युपलक्षणीया । तथाच शकिलक्षणान्यतरसंबन्धेन पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापार इत्यर्थः । शक्तिज्ञानं तु व्याकरणादितो भवति ।
तथाहि—

व्याकरणादुपमानात्कोशाद्यवहारतश्चापि ॥

वचसः शेषाद्विशृतेराप्तगिरा गृह्यते शक्तिः ॥ १ ॥

व्याकरणाद्यथा प्रकृतिप्रत्ययादीनाम्, उपमानाद्यथा मन्वे मन्वयपदवाच्यत्वज्ञानं, कोशाद्यथा नीलादिपदाना गुणे गुणिनि च, व्यवहारतो यथा घटमानयेत्यादि-
चैत्रवच प्रेरितमैत्रकृतघटानयनादिरूपव्यवहाराद्वालस्य व्युत्पित्तोर्घटपदस्य घटे,
वाक्यशेषाद्यथा यवमयधर्मवतीत्यत्र यवपदस्य 'वसन्ते सर्वसस्याना जायते पत्र-
शातनम् । मोदमानाश्च विठन्ति यथाः कणिशशाठिन ' इति वाक्यशेषादीर्षकवि-
शेषे, निर्वाणायथा तुरगोस्तीलनाश्वोऽस्तीति पर्यायेण तदर्थक्यने तुरंगपदसाथे,
आप्तगिरा यथा कोकिलः पिक उच्यत इति पिकपदस्य कोकिले, क्वचित्प्रसिद्धपद-
साभिध्यादपि शक्तिप्रक्षे भवति यथा मधुकरः कुरुते स्तमंभुज इत्यत्र मधुकरस्य
अमरे इत्यलम् ॥ १ ॥

लक्षणा शक्यसंबंधस्तात्पर्यानुपपत्तितः ॥

अथ लक्षणां लक्षयति—लक्षणेति । शक्यस्य शक्तिगम्यस्य मुख्यार्थस्य ज्ञानेना-
ज्ञानेनैकदेशज्ञानेन वा स्वसंबन्धिनि संबन्धे लक्षणावृत्तिः । यथा गंगायां घोष इत्यत्र
गंगापदस्य प्रवाहरूपमुद्ग्यार्थज्ञानेन तत्संबन्धिनि तीरे वृत्तिर्जहतीलक्षणा । यथाच
काकेभ्यो दधि रक्षता छत्रिणो यातीत्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके छत्रिपदस्य
तदेकसार्थवाहिनि सार्थाज्ञानेन वृत्तिरजहतीलक्षणा । यथाच सेयं गौरित्यत्र विरुद्धत-
देतद्देशकालावस्थादिज्ञानेनाविरुद्धगोपिण्डमात्रे जहदजहत्लक्षणा । एवं लक्ष्यमाणगुण-
संबन्धरूपा गौप्यपि लक्षणेन यथाप्रिर्माणवक सिंहो देवदत्त इत्यादावभिरिव
तेजसो सिंह इव क्रूरो माणवक इत्यर्थः । वाच्यार्थस्यैव परम्परासंबन्धो लक्षित-
लक्षणा यथा भाति पथे द्विरेफ इत्यत्र रेफद्वयसंबन्धो अमरपदे बोध्यते तेन च
मधुकरो ज्ञायते इति । अन्यन्यानुपपत्ति लक्षणाधीजं केचिद्विचिरे तन्मतमपाकुर्व-

१ किं विवरणं इत् समानार्थकपदान्तरेण तदर्थक्यनम् ।

चाह-तात्पर्येति । तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाधीन नान्वयानुपपत्तिस्तथात्वे यद्भिः प्रवेशयेत्प्रत्येकलक्षणाभावप्रसङ्गः । यद्विध्वपि प्रवेशान्वयोपपत्तेः । किञ्च यदन्वयानुपपत्तिरेव धीज तदा क्वचिद्गोपपद तीर क्वचिद्गोपपद मत्स्यादिक लक्षयतीति नियमो न स्यात् ॥ २ ॥

आसत्तियोग्यताकांक्षा तात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ २ ॥

कारणं

अथ शाब्दबोधे सहकारिकारणगण गणयति—आसत्तीति । ज्ञानपद प्रत्येक योग्यम् । तथा चासत्तिज्ञान योग्यताज्ञानमाकांक्षाज्ञान तात्पर्यज्ञानमिति चतुष्टय शाब्दे सहकारीत्यर्थः ।

सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ॥

यथोद्देशमासत्तिं लक्षयति—सन्निधानं त्विति । अन्वयप्रतियोगिना पदेन सहान्वयानुयोगिन पदस्य सन्निधानमन्वयवधानेनोपस्थितिरासत्तिरुच्यते । अत्र व्यवहितेपि क्वचिदासत्तिभ्रमे शाब्दबोधदर्शनादासत्तिज्ञान तत्कारण बोध्यम् । तद्रहितान्वयमप्रमाणम् । यामे यामे असहोच्चारितपदक नामानयेत्यादिवाक्य यथा ।

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ३ ॥

योग्यता निवक्ति—पदार्थे इति । तत्र प्रकृते पदार्थे तद्वत्तापरपदार्थसंबन्धो योग्यता । यथा पयसा सिञ्चतीत्यत्र पलस्य सेके करणतया संबन्धः । अतएव वह्निना सिञ्चतीत्यत्र वहे सेके करणत्वेनानुपयोगाद्योग्यताज्ञानाभावात्त शाब्दबोधः ॥ ३ ॥

यत्पदेन विना यस्य नानुभावकता भवेत् ॥

आकांक्षा

आकांक्षा दर्शयति—यत्पदेनेति । यत्पदेन येन पदेन विना यस्य पदस्यानुभावकता अन्वयानुभावकत्व भवेत्तेन पदेन सह तस्य पदस्याकांक्षा यथा घटमानयेत्यप्रानयेतिक्रियापद विना घटमिति कारकपद नान्वयमनुभावयतीति तस्य तदाकांक्षा । एव घटशब्द स्तोत्रद्वितीयाविभाक्तिं विना न कर्मता बोधयतीति

१ यद्विध्वन्वय सोन्वयप्रतियोगी यद्विध्वन्वय सोन्वयानुयोगी ।

तस्य तदाकाश । तदभावादेव गौरश्च इति घट फलमानयन कृतिरित्यादौ च न शब्दधी ।

वचुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ४ ॥

तात्पर्यं लक्षयति—वचुरिति । वचुरुच्चारयितुरिच्छाऽस्माद्वाक्यादयमर्था बुध्यतामिति वाच्यं तात्पर्यम् । अत एव वेदे तात्पर्यज्ञानाय वचेश्वर कल्प्यते । एवमाकाशादिवचुष्कसहकृतवान्वायुत्पन्नस्य शब्दबोधो भवतीति सिद्धम् । इत्यनुभूतिचतुष्टयनिरूपणम् ।

पूर्वमात्मनिरूपणप्रस्तावे अनुभूति स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधेति बुद्धेर्द्विविध्य प्रतिज्ञायानुभूतिचतुष्टयं निरूपितम् । स्मृतिस्तु सुगमतया न निरूपिता । सस्कारजन्य ज्ञान स्मृतिरिति तद्वक्ष्यते, सस्कारो भावनाख्यस्तज्जन्य, तस्य ध्वसेऽतिप्रसंगवारणाय ज्ञानमिति । प्रत्यक्षादिज्ञाने तद्वारणाय सस्कारजन्यमिति । अत्र पूर्वानुभव सस्कारद्वारा कारण, तत्रापि स्मरणोत्तर पूर्वसस्कारविनाशेऽपि तेनैव स्मरणेन सस्कारान्तराधानेन स्मरणात्स्मरणनोद्धानत्वेन कारणता न पूर्वानुभवत्वेनेति केचित् । परे तु कालस्य रोगस्य चरमस्मरणस्य च सस्कारनाशकत्वस्वीकारात्स्मरणात्सरोपपत्तेरनुभवत्वेनैव कारणतेत्याहुः ।

साक्षात्कारे मुखादीनां करणं मन उच्यते ॥

अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्यापुत्रमिहेष्यते ॥ ५ ॥

एवमष्टमं द्रव्यं निरूप्यावशिष्टं नवमं द्रव्यं मनो निरूपयति—साक्षात्कार इति । नि स्पर्शं सक्रियं द्रव्यं मनः । वाग्वादावाकाशादौ चातिप्रसंगवारणाय विशेषणद्वयं, तत्र मानमाह—साक्षोत्कार इति । मुखादीनां मुखद्वेष्ट्याद्वेषप्रयत्न-ज्ञानानां मुखादिमदात्मनश्च साक्षात्कारे करणं मन उच्यते । मुखादीनां जन्य ज्ञानविषयत्वाज्जन्यज्ञानस्य च सक्रयणकत्वमित्येवमाचक्षुरादीनां चांतरज्ञाने करणत्वा-सम्भवात्करणभूतं मन एष्टव्यमित्यर्थः । मनस आकाशवन्नि स्पर्शद्रव्यतया विभुत्वं परे मेनिरे तन्मतमपनयन्माह—अयौगपद्यादिति । ज्ञानानां चाधुपत्वात्प्रमाण-जातीनामयौगपद्यात्कमभासित्वात्तस्य मनसोऽपुत्रमिहेष्यते, मनसो विभुत्वे सर्वदा

१ एतेन मनसि प्रमाणं दांशतं मुखसाक्षात्कारं सक्रयणकं जन्यसाक्षात्कारात्वात् चाधुपत्वात्साक्षात्कारादिवदित्वनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धेः ।

सर्वेन्द्रियसंबंधसंभवाद्युगपदेव सर्वज्ञानानि जायेन् । किंच विभ्वो- संयोगदर्श-
नान्मनसो विभुत्वे आत्ममन संयोगासंभवापत्त्या जन्यकार्यस्य च सासमवाधि-
कलनियमेन ज्ञानमात्रं नोत्पद्येत । विभवोरपि संयोगान्युपगमे तयोर्निष्क्रियत्वेन
संयोगस्य नित्यत्वापत्त्या मनस- पुरीतत्प्रवेशप्रयुक्तज्ञानाभावरूपसुप्त्यभावप्रसंग
इति सक्रियमगुरुषु मनो ज्ञानाद्यसमवायिसंयोगाश्रयमभ्युपेयमित्यर्थः ॥५॥ इति
द्रव्यनिरूपणम् ।

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः ॥

अथ गुणाधिरूपमित्युपक्रमते—अथेति । द्रव्यनिरूपणानंतर्यार्थोवशब्दः ।
गुणा रूपादयो द्रव्याश्रिता यथायोम्यं द्रव्याधिकरणका ज्ञेयाः । जन्यद्रव्याणामपि
स्वसमवाधिद्रव्याश्रितत्वं भवतीत्यत आह—निर्गुणा निष्क्रिया इति । गुणेषु गुण-
कर्मणी नागीक्रियन्ते । एकं रूपं रसात्पृथगित्यादिव्यवहारस्तु स्वाश्रयसमवायसंब-
धेन निर्वाहाः ।

रूपं रसः स्पर्शगंधौ परत्वमपरत्वकम् ॥ ६ ॥

द्रवो गुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्तगुणा अमी ॥

अथ शिष्यबुद्धिवैशयाय गुणानामवातरमेदमाचक्ष्णान्श्लेषां मूर्तामूर्तगुणत्वेन
त्रैविध्यमभिप्रेक्ष्य मूर्तगुणास्तावद्गणयति—रूपमिति । वेगेन स्थितिस्थापकोप्युप-
लभ्यणीयः । रूपादय इमे मूर्तगुणाः । मूर्तेषु परेच्छिन्नपरिमाणवदृष्टिव्यादिषु
मयोचितं वर्तते नामूर्तेष्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोपि च ॥ ७ ॥

एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ॥

अथामूर्तगुणानाह—धर्माधर्माविति । शब्द आकाशशक्तिः श्लेषा आत्म-
शक्तयः । आदिपदेन सुखदुःखेच्छादिप्रयत्ना शृण्वन्ते । इमेऽमूर्तगुणा आत्माकाश-
योर्विभुत्वात् । मूर्तेषु पृथिव्यादिषु न संतीम इत्यर्थः ॥ ७ ॥

संख्यादयो विमागांता उभयेषां गुणा मताः ॥ ८ ॥

मूर्तामूर्तगुणानाह—संख्यादय इति । संख्यापरिमाणदृष्टफलसंयोगविभागा
इमे पंचोभयेषां मूर्तानाममूर्तानां च गुणाः मूर्तेष्वमूर्तेषु च वर्तत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिका तथा ॥

द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ९ ॥

अथैकनिष्ठद्विनिष्ठगुणत्वेन द्वैविध्यमभिप्रेत्य द्विष्टगुणान्गणयति-संयोग इति । इमौ संयुक्तौ विभक्तौ वा इमौ द्वाविमौ पृथगिति व्यवहारदर्शनादेयां द्विष्टगुणत्वम् । आदिपदेन त्रिलचतुष्पादि त्रिपृथक्त्वादि च प्राप्तं, तेषां च त्रिचतुरादिरुत्तिष्ठं बोध्यम् ॥ ९ ॥

अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः ॥

एकनिष्ठगुणानाह-अत इति । शेषगुणा रूपादय एकत्वसंख्या एकपृथक्त्वं च एकैकवृत्तय एकैकस्मिन्वर्तत इत्यर्थः ॥-

बुद्ध्यादिपट्टं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥१०॥

अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ॥

अथ सामान्यगुणविशेषगुणभावेन द्वैविध्यमंगीकृत्य विशेषगुणानाह-बुद्ध्या-दीति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः रूपरसगंधस्पर्शाः भेदः सांसिद्धिकद्रवत्वं धर्माधर्मा भावनाख्यसंस्कारः शब्दध्यायी भूतानामात्मनश्च गुणाः वैशेषिकाः विशेषगुणा इत्यर्थः । स्वार्थे ठक् प्रत्ययः ॥ १० ॥

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥ ११ ॥

गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः ॥

सामान्यगुणानाह-संख्यादिरिति । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानि नैमित्तिकद्रवत्वं गुरुत्वं वेगः स्थितिस्थापकश्च सामान्यगुणाः ॥ ११ ॥

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ १२ ॥

एते तु द्वीन्द्रियप्राज्ञाः

अथ बाह्यैकैन्द्रियप्राज्ञत्वेन बाह्यद्वीन्द्रियप्राज्ञत्वेन चान्नीन्द्रियत्वेन च त्रैविध्यमाह-संख्यादिरिति । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वस्नेहानो बहुस्त्वग्भनां ग्रहणाद्बाह्यद्वीन्द्रियप्राज्ञत्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ स्पर्शान्तशब्दकाः ॥

वालौकैकेन्द्रियग्राह्याः

रूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां च क्रमेण चक्षुरसनघ्राणत्वक्षेत्रेर्ग्रहणाद्वालौकैकेन्द्रियप्राप्त्यता ॥-

गुरुत्वाद्दृष्टभावनाः ॥ १३ ॥

अतीन्द्रियाः

गुरुत्वधर्माधर्मभावनाख्यसत्काराणामनुमानगम्यतयातीन्द्रियत्वम् । नहि चक्षुरा त्वचा वा द्रव्ये प्रत्यक्षीकृते तद्गतगुरुत्व प्रत्यक्षीभवति किंतु तुलया करेण वा तोलनाद्युपायेन । एव सुखदुःखस्मृतीनामुद्भवे तद्धेतुधर्माधर्मसत्काराणामनुमानम् । सुखादीनां चातारिद्रियकमनोप्राप्तत्वाद्नापारिगणनम् ॥ १३ ॥

विभूनां तु ये स्युर्वंशेषिका गुणाः ॥

अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥ १४ ॥

अथ कारणगुणजन्यत्वेनाकारणगुणजन्यत्वेन च द्वैविध्यमाह-विभूनामिति । विभूनां ये विशेषगुणा बुद्ध्यादयो नव शब्दश्च एते अकारणगुणोत्पन्ना । एते ह्यात्मन भाकाशाश्च जायन्ते । नच तयोर्नित्ययोः कारणं वर्तते यस्य गुणा एतयोर्गुणान्तरमारभेरभिलकारणगुणपूर्वकत्वमेवमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम् ॥

श्लेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम् ॥ १५ ॥

स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ॥

कारणगुणपूर्वकामाह-अपाकजा इति । अत्रापपाकजा इति विशेषणेन पाकजानां रूपरसगन्धस्पर्शद्रवत्वानामभिन्नमोगाभूतनमुत्पद्यमानानामकारणगुणजन्यत्वविवक्षितमिति बोध्यम् । अपाकजा. स्वाभाविका । स्पर्शान्ता. रूपरसगन्धस्पर्शा । तथाविधमपाकजमेव द्रवत्व श्लेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणस्थितिस्थापकख्यसत्कारा । एते सर्वे कारणगुणोद्भवाः कारणगुणपूर्वका इत्यर्थः ॥१५॥

संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः ॥ १६ ॥

अथ कर्मासमवायिकान्गुणानाह-संयोगश्चेति । इवेनष्टकादिसंयोगविभागस्यो घाटादिगतवेगस्य च कर्मजन्यत्वं प्रसिद्धमिति भावः ॥ १६ ॥

स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वस्रैह्यशब्दकै ॥

भवेदसमवायित्वम्

अथासमवायिगुणनिमित्तगुणोभयविधगुणेति त्रैविध्यमाह—स्पर्शान्तेति । एकपृथक्त्वेनैकत्वसंख्या स्थितिस्थापकसंस्कारश्च संप्राप्तौ । कारणगतरूपरसगंधस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वश्लेषेभ्यः कार्यगतरूपादयो जायन्त इति तेषां तत्रासमवायित्वं प्रथमशब्दस्य च द्वितीयशब्देऽगमनवायित्वम्—

अथ वैशेषिके गुणे ॥ १७ ॥

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वम्

निमित्तगुणानाह—अथेति । आत्मनो वैशेषिके गुणे बुद्ध्यादिनवके निमित्तत्वं स्यादात्मनो गुणानां कुत्राप्यसमवायित्वं नास्ति, तेषां श्रोत्ररक्षणवर्तिगुणानाद्यत्वात्, निमित्तत्वं तु विद्यते, आदौ जानाति ततो वाञ्छति ततः कुर्वत इति हेतुतादर्शनात् ॥ १७ ॥—

उष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ॥

वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ १८ ॥

द्विधैव कारणत्वं स्यात्

उभयविधगुणानाह—उष्णस्पर्शेति । उष्णस्पर्शादिपष्णां द्विधाकारणत्वमसमवायित्वं निमित्तत्वं च स्यात् । तथाहि उष्णस्पर्शौ क्षत्र्याद्यवयवगतोऽवयविगतोऽप्यस्पर्शो भवत्यसमवायी पाकजरूपादिस्थले तु तेजोगतोष्णस्पर्शौ निमित्तं, वेजःसंयोगो हि तत्रासमवायी । एवं कारणनिष्ठगुरुत्ववेगद्रवत्वानां कार्यगतगुरुत्ववेगद्रवत्वजनने क्रमेण स्थापिकरणनिष्ठपतनस्यंदनद्रवणजनने च भवत्यसमवायित्वं, गुरुत्ववेगयोरभिधाते निमित्तत्वं, द्रवत्वस्य च संमहे निमित्तत्वम् । एवं भेर्वाकाशसंयोगो बंशदलाकाशविभागश्च शब्दोत्पत्तावसमवायी, भेरीदंढसंयोगो बंशदलद्वयविभागश्च निमित्तमिति ॥ १८ ॥—

अथ प्रादेशिको भवेत् ॥

वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥ १९ ॥

अथ व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वाभ्यां द्विविधतामाह—अथेति । बुद्ध्यादिनवकं शब्दश्च संयोगविभागी च प्रादेशिकोऽव्याप्यवृत्तिः । तदितरविशेषगुणानां व्याप्य-

वृत्तित्वमर्थतो ज्ञेयम् । विभाव-यात्मनि शरीरावच्छेदेन ज्ञानादिकं जायते न सर्वत्र,
एवमाकारे शब्दोऽपि काचित्को न सार्वत्रिकः । एवं शारामूलावच्छेदेनैकस्मिन्वृक्षे
संयोगतदभावौ स्यः । एवं विभागतदभावावपि द्रष्टव्यौ, रूपादयस्तु नैवं किंतु
सर्वदेहावच्छेदेन स्वाधये वर्तन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ॥

चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥ २० ॥

एवं गुणानामवान्तरविशेषं प्रपञ्च्य प्रत्येकं रूपादिगुणं कर्मान्तिरूपयति—चक्षु-
र्ग्राह्यमिति । रूपं चक्षुर्ग्राह्यं भवेत् । यद्यपि चक्षुर्ग्राह्यत्वं घटादौ संख्यादौ रूपत्वादौ
चातिव्याप्तं तथापि चक्षुर्ग्राह्यो विशेषगुणो रूपमिति बोध्यम् । द्रव्यादेरुपलम्भकं
साक्षात्कारसाधनं, तदेव दर्शयति—चक्षुष इति । चक्षुषा द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां
प्रत्यक्षजनने उद्भूतरूपं सहकारि स्यात् । शृङ्गाति चक्षु संबंधादालोकोद्भूतरूपयो-
रितिप्रायुक्तैः, तच्च रूपं शुक्लादिकमनेकधा अनेकप्रकारं शुक्लपीतरक्तनीलहरितक-
पिशचित्रभेदारसप्तविधमित्यर्थः । तच्च पृथिव्या सप्तविधमप्लवास्वर शुक्लं तेजसि
भास्वरं शुक्लमिति प्राक् प्रपञ्चितं । किञ्च नीलपीतायवयवारब्धे अवयविनि परस्पर-
प्रतिबन्धेन नीलपीतायनुत्पत्त्या नीरूपत्वे चाप्रत्यक्षत्वात्पत्त्या रूपवत्समवेतत्वस्य
च प्रत्यक्षप्रयोजकत्वे गौरवात्पत्त्या एकं चित्रमित्यनुभवेन चावयवगतनानानाजातीय-
रूपकदम्बेनावयविनि विजातीयं चित्रमेकं रूपमारभ्यत इत्यभ्युपेयम् । एवं चित्र-
स्पर्शोऽपि स्वीकार्यः । चित्ररसगंधौ तु नास्तीक्रियेते अवयवगतरसगंधाभ्यामेव
रसगंधोपलम्भसम्भवेऽवयविनो नीरसत्वे निर्गन्धत्वेऽपि वा क्षतेरभावादिति ॥२०॥

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत्सहेतुकम् ॥

तद्विभजते—जलादीति । आदिपदेन तेजोप्रहणं, जलतेजसोः परमाणौ
तद्रूपं नित्यमजम्यम् । अन्यत् जलतेज परमाणुरूपातिरिक्तं पृथिवीपरमाणुगतं
सावयवपृथिवीजलतेजोगतं च सहेतुकं जन्मं, पृथिवीपरमाणावपि पाकेन रूपा-
न्तरोत्पत्त्यभ्युपगमात् । अवयविगतरूपं स्ववयवगतरूपाज्जायते एव ॥—

रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥ २१ ॥

सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ॥

रस निरूपयति—रस इति । रसनाग्राह्यत्वं रसत्वेऽपीति तथावृत्तये गुणपदं
देयम् । रसनाग्राह्यो गुणो रस इत्यर्थः । मधुरादिः आदिपदेनाम्ललवणकटुकप्रायति-

कप्रहणम् । अनेकधा पद्विधः । पृथिव्यां षोढा, जले मधुर एवेत्युक्तं प्राक् ।
रसज्ञाया रसनाया रसनप्रत्यक्षजनने विपयतासंबन्धेन रसः सहकारी कारण-
मित्यर्थः । नित्यतादि नित्यताऽनित्यता च, पूर्ववत् जलपरमाणौ नित्यः तद्विधे
जलपृथिवीगतत्वानित्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥—

घ्राणग्राहो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ २२ ॥

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेषा परिकीर्तितः ॥

गन्धमाह—घ्राणग्राह इति । घ्राणग्राहो शुणो गन्ध इत्यर्थः । गन्धत्वेतिप्र-
संगवारणाय गुण इति । घ्राणस्यैव घ्राणजप्रत्यक्षे उपकारकः सहकारिकारणमित्य-
र्थः । सौरभः सुरभिः । असौरभः अमुरभिः । द्विविधोऽपि पृथिव्यामेव वर्तते ज-
न्यथेति बोध्यम् ॥ २२ ॥

स्पर्शस्त्वग्निन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः ॥ २३ ॥

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः ॥

स्पर्शे निरूपयति—स्पर्शोऽस्त्विति । त्वग्निन्द्रियग्राहो शुणः स्पर्शः, स च त्वच
स्पर्शानप्रत्यक्षजनने उपकारकः सहकारी । तं विभजते—अनुष्णोति । अनु-
ष्णाशीतः पृथिवीवाप्योः, शीतो जले, उष्णस्तेजसीति विवृतं प्राक् ॥ २३ ॥

काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ २४ ॥

कठिनकोमलतादिस्पर्शविशेषस्याधिकरणमाह—काठिन्यादीति । कठिनसु-
कुमारौ पृथिव्यामेव स्पर्शा नान्यत्रेत्यर्थः । नित्यतादि नित्यत्वमनित्यत्व च पूर्ववत्,
जलतेजोवायुपरमाणुगताः स्पर्शाः नित्यास्तद्विधा जलतेजोवायुभूमिभूमिपरमाणु-
गतास्त्वनित्या इत्यर्थः ॥ २४ ॥

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ॥

एवं निरूपितरूपादिगुणचतुष्टयस्य पाकजत्वापाकजत्वान्यां द्वैविध्यमाह—ए-
तेषामिति । एतेषां रूपरसगंधस्पर्शानां पाकजत्वं पाकोऽभिसंयोगस्तत्रान्यत्वं
क्षितौ पृथिव्यामेव, अन्यत्र कुत्रचिजलतेजोवायुषु न, अर्थात्तेषु तेषामपाकजत्वमि-
त्यर्थः । अभिसंयोगेन घटादिष्वेव श्यामरूपादिनाशेन रक्तरूपाद्युत्पादो न जलादौ
शतधा ताप्यमानेऽपीति भावः ॥—

संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ॥

अनित्यं

तत्रानित्यस्य त्रिधोत्वमिहाह—संख्यात इति । अनित्यमिति पूर्वत्रान्वेति । अनित्यं परिमाणं क्वचित्संख्यातः कापि परिमाणात्कचन प्रचयाच्च जायते ॥—

व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥ ३१ ॥

तत्र संख्याजन्य परिमाणमुदाहरति—व्यणुकादाविति । आदिपदेन व्यणुकं गृह्यते । व्यणुकत्र्यणुकयोः परिमाणं संख्याजन्यं परमाणुनिष्ठद्विसंख्यातो व्यणु-
कनिष्ठत्रिसंख्यातश्च जायते न परमाणुषणुकपरिमाणतस्तथात्वे परिमाणस्य
सप्तमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकतया व्यणुकस्याणुतरत्वं व्यणुकस्य चाणुतरतम-
त्वापत्त्याऽभाक्षुपत्वं स्वादिति प्राह प्रपञ्चितम् ॥ ३१ ॥

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ॥

परिमाणजपरिमाणमाह—परिमाणमिति । घटादौ परिमाणं परिमाणजं
कपालादिपरिमाणजन्यमुच्यते ॥—

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जायते ॥ ३२ ॥

परिमाणं तूलकादौ

प्रचयजपरिमाणमुदाहर्तुं प्रचयं तावन्निरूपयति—प्रचय इति । अवयवानां
शिथिलोऽदृढः संयोगः प्रचय तेन प्रचयेन तूलकादौ परिमाणं जन्यते, तूत्पिंडा-
दिपरिमाणं प्रचयजन्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥—

नाशस्ताश्रयनाशतः ॥

परिमाणनाशे सामग्रीमाह—नाश इति । परिमाणस्येति विपरिणमनीयम् ।
आश्रयस्य परिमाणवतो नाशतः परिमाणनाशो भवति, अतएव शरीरावयवोप-
चयेन परिमाणान्यथात्वदर्शनेन पूर्वपरिमाणनाशहेतुतदाश्रयपूर्वावयवविनाशोऽभ्युपे-
यते इति ॥—

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ३३ ॥

पृथक्त्वं निरूपयति—संख्याधत्त्विति । पृथक्प्रत्ययस्य इदमस्मात्पृथगिति
न्यवहारस्य कारणमसाधारणं निमित्तं पृथक्त्वं नाम गुणः स्यात्तच्च संख्यावज्ज्ञेयम्,
एकपृथक्त्वं नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यं, द्विपृथक्त्वादिकं सर्वत्रानित्यमपेक्षाबु-
द्धिजन्यमनेकाश्रयपर्याप्तमपेक्षाबुद्धिनाशनाश्रयं चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते ॥

अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥ ३४ ॥

नन्विदमस्मात्पृथगित्यादिप्रतीतावर्थतोऽन्योन्याभाव एव प्रतीयते तत्कथं पृथक्त्व नाम गुणान्तरं निरूप्यते तत्राह—अन्योन्याभावत इति । अस्य पृथक्त्वस्यान्योन्याभावतश्चरितार्थत्वमन्योन्याभावेनोपक्षीणत्व तदन्तर्भाव इति यावन्न इष्यते नान्युपेयते, तत्र हेतु हि यस्मादिदमस्मात्पृथक्—घट पटात्पृथगिति, इदं न घट पटो नेति च प्रतीतिर्विलक्षणा, सा च विषयभेदमन्तरानुपपन्नस्य विषयमन्योन्याभावमित्यत्र पृथक्त्व नाम गुणान्तरमर्थापयति । अन्यथा घटात्पटो नेत्यपि प्रयुज्येतेति भाव ॥ ३४ ॥

अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ॥

संयोग निरूपयति—अप्राप्तयोरिति । अप्राप्तयोरभिलितयोर्यो प्राप्तिमिलन सा संयोग । इत्थं संयुक्ताविति प्रतीत्यसाधारणकारण संयोग इत्यर्थः ।

कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेव आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥ ३५ ॥

तथोभयस्पन्दजन्यो भवेत्संयोगजो परः ॥

त विभजते—कीर्तित इति । एव संयोग अन्यतरकर्मज उभयोरैकस्य कर्मणा जायते य स प्रथम । उभयस्पन्दजन्य उभयोर्युद्धयो स्पन्देन कर्मणा जायते य स द्वितीय । संयोगाज्जायते य स संयोगजसंयोगोऽपरस्तृतीय ॥ ३५ ॥

आद्यस्तु श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥ ३६ ॥

मेपयोः संनिपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ॥

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तत्कुम्भयोः ॥ ३७ ॥

तृतीयः स्यात्

क्रमेण तानुदाहरति—आदिम इति । श्येनक्रियया श्येनशैलसंयोग, आदिपदादस्तक्रियया हस्तपुस्तकादिसंयोग आदिमोऽन्यतरकर्मज । मेपयोर्युद्धार्थं परस्परानिधानक्रियया य संनिपात संयोग स द्वितीय उभयकर्मज । एव माद्यो संनिपातोऽपि । कपालतरु कारणकारणयो संयोगस्तदुद्गम्भयो कार्यकार्ययोर्ध संयोग स तृतीय संयोगजसंयोग स्यात् । एव हस्तपुस्तकसंयोगात्कामपुस्तकसंयोगोऽप्युदाहार्य ॥ ३७ ॥

कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ॥

अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ३८ ॥

शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्

पुन कर्मजसंयोग विभजते—कर्मजोऽपीति । अभिघातो दण्डादिना मेरुदिस्ताडन, नोदन हस्तादिनाङ्गुलिकादे क्षेपणम् । आदिमोऽभिघात, शब्द-हेतुर्दण्डादिना हुन्दुभ्यादौ ताडिते शब्दोत्पत्तिदर्शनाद्, द्वितीयो नोदनाख्य संयोग शब्दाहेतु करादिनाङ्गुलिकादौ क्षिते शब्दोत्पत्त्यनुभवाद् ॥ ३८ ॥

विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ॥

एककर्मोद्भवस्ताद्यो द्वयकर्मोद्भवः परः ॥ ३९ ॥

विभागजस्तृतीयः स्यात्

विभाग निरूपयति—विभागोऽपीति । इमौ विभक्त्यापि प्रत्ययाद्या-कारण-कारण विभाग । सोऽपि त्रिधा एककर्मोद्भवोऽन्यतरकर्मज, द्वयकर्मोद्भव उभय-कर्मज, विभागजो विभागजविभाग । उदाहरणानि प्रागुक्तान्येव । इयेनक्रियया इयेनशैलविभागोऽन्यतरकर्मज, मेययोमहयोर्वा कर्मभ्यां विभाग उभयकर्मज, कपालतरुविभागोऽभतरुविभागो विभागजविभाग ॥ ३९ ॥

तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ॥

हेतुमात्रविभागोऽथो हेत्वहेतुविभागजः ॥ ४० ॥

अन्वय विभजते—तृतीय इति । तृतीयो विभागजविभागोऽपि द्विधा द्विप्रकारे भवेत् । एको हेतुमात्रविभागोऽथ कारणमात्रविभागजन्य । द्वितीयो हेत्वहेतु-विभागजः कारणाकारणविभागजयेति, तत्र द्वितीय कपालतरुविभागोऽभतरु विभागो इत्युक्तविभागोऽकारणविभाग प्रागुक्त एव । प्रथमस्तु यत्र कपाल-कर्मणा कपालद्वयविभागे सति घटारम्भकसंयोगनाशाद्घटनासे च सति कपाल-स्पर्शाद्यादिविभागो जायते स विभागे हेतुमात्रविभागज कपालद्वयविभागस्य कपालद्वयविभागजन्यत्वात् । नच कपालकर्मणा कपालद्वयविभागजत् कपालाकाश-विभागोऽपि जन्यतामिति वाच्यम् । आरम्भकसंयोगपरिपन्थिविभागजनकस्य क-र्मण्यस्तद्वारम्भकसंयोगपरिपन्थिविभागजनकत्वाद्यनुभवादन्यथोद्भूतमान कमलकु-म्बल भवेत्येति ॥ ४० ॥

परत्वमपरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् ॥

दैशिकं कालिकं चेति मूर्त एव तु दैशिकम् ॥ ४१ ॥

परत्वापरत्वे निरूपयति—परत्वमिति । परापरत्ववहारासाधारणकारणे पर-
त्वापरत्वे विभजते—परत्वमिति । दैशिकं दिक्कृतं कालिकं कालकृतम् । दिक्कृत-
योराश्रयं निर्दिशति—मूर्त एवेति । मूर्ते परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वेव पदार्थे दैशिकं
परत्वमपरत्वं वर्तते । तत्रापि दूरस्थे परत्वं समीपस्थेऽपरत्वम् ॥ ४१ ॥

परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥

अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादित्तीरितम् ॥ ४२ ॥

तदेव विवृणोति—परत्वमिति । दिक्कृतं परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतोऽप-
रत्वं च मूर्तसंयोगाल्पत्वज्ञानतः स्यात् । अयमर्थः । अत्रावधित्वार्थं तृतीयापेक्षा
यदपेक्षया यस्माद्यो बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितः स तदपेक्षया तस्मात्परः, यथा कुरु-
क्षेत्राद्हरिद्वारमपेक्ष्य वाराणसी परः । यदपेक्षया च यस्माद्योऽल्पतरमूर्तसंयोगान्त-
रितः स तदपेक्षया तस्मादपरः, यथा कुरुक्षेत्राद्द्वाराणसीमपेक्ष्य हरिद्वारमपरमिति ।
द्वैविध्यपरत्वापरत्वयोः शाश्वतपिडी समवायिनौ ॥ ४२ ॥

तयोरसमवायी तु दिवसंयोगस्तदाश्रये ॥

असमवायिनमाह—तयोरिति । तदाश्रये दैशिकारत्वापरत्वाश्रये दिक्संयो-
गस्योर्दैशिकपरत्वापरत्वोरसमवायी । अपेक्षाबुद्ध्यादि निमित्तम् ॥ ४२ ॥

दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ ४३ ॥

परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः ॥

अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः ॥ ४४ ॥

अपेक्षाबुद्धिनाशाय नाशस्तेषां निरूपितः ॥

कालकृते परत्वापरत्वे तु जन्यद्वये एव, तत्रापि ज्येष्ठे परत्वं कनिष्ठे चापरत्वं,
तदेव विवृणोति—दिवाकरेति । दिवाकरः सूर्यस्य परिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतः
कालिकं परत्वं तदीयाल्पत्वबुद्धितः सूर्यपरिस्पन्दाल्पत्वज्ञानतः कालिकमपरत्वं भ-
वेत् । अयं भावः । परिसूर्यस्वन्दापेक्षया यस्य सूर्यस्वन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः, यस्य च
स न्यूनः स कनिष्ठो, यथा त्रेतीवासूर्यस्वन्दापेक्षया मैत्रीयसूर्यस्वन्दोऽधिकोऽस्तत्त्रेतीया-

न्मैत्रो ज्येष्ठो मैत्रापेक्षयात्पसूर्यस्सन्दकथैत्र कनिष्ठ इति कालिकपरत्वापरत्वयोर्ज्ये-
ष्ठकनिष्ठपिण्डौ समवायिनौ, कालपिण्डयो समोगस्त्वसमवायी, अपेक्षाबुद्ध्यादिक-
निर्मितमिति बोध्यम् । अतएवापेक्षाबुद्धिनाशेन तेषां दैशिककालिकपरत्वादीनां
नाशो निरूपित ॥ ४३-४४ ॥—

बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेन प्रायशो विनिरूपितः ॥ ४५ ॥

अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते ॥

अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥ ४६ ॥

बुद्धिं निरूपयिष्यन् प्राङ्निरूपित तद्वेद सारयज्ञनिरूपित च निरूपयित्वा
प्रतिबानीवे—बुद्धेरिति । बुद्धिं विभजते—अप्रमेति । अप्रमा भवार्थज्ञान,
प्रमा च यथाथज्ञानम् ॥ ४५ ४६ ॥

तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ॥

तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥ ४७ ॥

अप्रमां लक्षयति—तच्छून्य इति । तच्छून्ये तदभाववति सा तन्मति
तत्प्रकारकं ज्ञानं सा अप्रमा स्यात्, यथा रजतत्वाभाववति गुणिकशकले रजत-
त्वप्रकारकं ज्ञानमप्रमा । तां विभजते—तत्प्रपञ्च इति । विपर्यायो विषय-
संशयश्च तत्प्रपञ्चोऽप्रमानेद इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

प्रायो देहेष्वात्मबुद्धिः संशयोऽपीतवामतिः ॥

भवेन्निधयरूपा सा

तत्र विषयस्य संशयः—आद्य इति । देहेष्वनात्मबुद्धिषु या निधयरूपाऽऽ-
त्मबुद्धिः संशयोऽहं कृशोऽहमित्याद्यात्मत्वप्रकारकं ज्ञानं, निर्णयान्तरकं ज्ञानं, या च
संशयोऽपीतवामतिः निधयरूपा पीतवामतिः निर्णयान्तरकं ज्ञानं पीतवामतिः
इति पीतवामप्रकारकं ज्ञानं, सा मतिरापो विपर्यायो भव उच्यते ॥—

संशयोऽप्यप्रदर्श्यते ॥ ४८ ॥

विस्मिन्नरो वा स्यात्पूर्वेत्वादियुद्धिस्तु संशयः ॥

संशयं लक्षयितुमाह—संशयोऽप्येति । विस्मिन्निति विगतो मितर्कः । अत्र
बुद्धे रत्नमानः किं नये-यथा स्यात्पूर्वेत्वादियुद्धिस्तु बुद्धिः संशय रत्नम् ॥ ४८ ॥—

‘तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥ ४९ ॥

स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः ॥

प्रसंगाभिर्णयसंशययोर्लक्षणमाह—तदभावेति । यथाऽयं घट इति घटत्व-
प्रकारकं तदभावाप्रकारकं ज्ञानं निश्चयः, एकत्रैकस्मिन्वर्मिणि भावाभावयोर्या मति-
विरुद्धभावाभावप्रकारकं यज्ज्ञानं स संशयः । यथा तरो वा स्थाणुर्वैल्यत्रैकस्मिन्व-
र्मिणि वृक्षे विरुद्धनरत्वस्थाणुत्वावगाहिनी मतिः संशयः । समूहालंबनस्यापि
भावाभावावगाहिलात्प्रातिश्रुतिवारणायैकत्रेति । घटो द्रव्यमित्यादौ तद्वारणाय
विरुद्धेति ॥ ४९ ॥-

साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ ५० ॥

संशये मीनमाह—साधारणेति । आदिषदेनासाधारणधर्मज्ञानसंग्रहः । यथा
पुरुषस्थाणुभयसाधारणमुबैष्टं दृष्ट्वा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः साधारणधर्म-
जन्यः । असाधारणधर्मजस्तु यथा—शब्दमात्रवृत्ति शब्दत्वं नित्यानित्वाननुगतग-
वगत्व शब्दो नित्योऽनित्यो वेति संशयः ॥ ५० ॥

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ॥

पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥ ५१ ॥

अथ प्रसंगात्प्रमाप्रमयोत्पत्तिरूपयोः परतस्तादुभयोत्पत्तौ हेतुं तावदाह—
दोष इति । अप्रमोत्पत्तौ दोषः प्रमोत्पत्तौ च गुणः कारणमित्यर्थः । दोषं निरूप-
यति—पित्तेति । क्वचिच्छुष्कीतिमादिभ्रमे पित्तं, कापि चन्द्रप्रादेशिकत्वादौ दूरत्वं
कापि रजतादिभ्रमे दूरत्वसादृश्यज्ञानादि, रज्जुत्वादौ मन्दा-धकारादिर्विशोरगादौ
मंद्करसाज्जनादि । एवं दोषाणां नानाविधत्वम् ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ॥

सन्निकर्षी गुणस्तु साद्

अथ प्रमाचदुष्टये कर्माठणानाह—प्रत्यक्षे त्विति । विशेषणवता विशेष्येण
पदत्वान्निता पदादिना समं सह सन्निकर्षधत्तरादीन्द्रियसंयोगः प्रत्यक्षे प्रत्यक्ष-
प्रमोत्पत्तौ गुणः, दुष्टौ रजतादिज्ञाने प्रनात्वं माभूदिति विशेषणवतेत्युक्तम् ॥-

अथ त्वनुमितौ पुनः ॥ ५२ ॥

पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् ॥

अनुमितौ गुणमाह—अथ त्विति । साध्यविशिष्टे बह्यादिमति पक्षे निर्यादौ परामर्शः व्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं बह्यादिव्याप्यधूमादिलिप्तवैशिष्ट्यवगाहिज्ञानमनुमित्यु-
त्पत्तौ गुणः ॥ ५२ ॥

शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥ ५३ ॥

उपमितौ तमाह—शक्य इति । शक्ये गवयादिपदवाच्ये गवयादिपिंडे सादृश्य-
बुद्धिर्गवासिसादृश्यज्ञानमुपमितौ गुणः ॥ ५३ ॥

शब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथवा प्रमा ॥

गुणः स्याद्

शब्दे गुणं निर्दिशति—शब्देति । योग्यताया अर्थावाधस्य तात्पर्यस्य वक्त-
व्यप्रायस्य वा प्रमा यथार्थज्ञानं शब्दबोधे गुणः स्यात् ॥—

भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥ ५४ ॥

अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्बुद्धिशेष्यकम् ॥

तत्प्रमा

अथ प्रमां लभयति—भ्रमेति । भ्रमः पूर्वोक्तलक्षणो विपर्ययस्तद्विधं ज्ञानं प्रमो-
च्यते । ननु यदि शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानमजनिष्टं तदा रजतांशे प्रमात्वं
न स्यात्तस्य भ्रमसंबन्धितत्वेन भ्रमभिन्नत्वाभावादित्याशङ्क्य लक्षणान्तरमाह—
अथवेति । तद्भ्रान्तिशेष्यो यस्य तत्तद्बुद्धिशेष्यकं, सः प्रकारे विशेषणं यत्र तत्त-
त्प्रकारमेतादृशं यत् ज्ञानं तत्प्रमा, तद्वति तत्प्रकारकज्ञानमित्यर्थः । यथा घटत्व-
वति घटत्वप्रकारकं घटोऽयमिति ज्ञानम् । तथा च रजतांशे रजतज्ञानस्य रजत-
त्ववति रजतत्वप्रकारकत्वात्प्रमात्वमेवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

न प्रमा नापि भ्रमः स्यात्त्रिविकल्पकम् ॥ ५५ ॥

प्रकारत्वादि शून्यं हि संबन्धानवगाहि तत् ॥

ननु निर्विकल्पात्मकं ज्ञानं भ्रमः प्रमा वेत्याद्युपायानाह—नेति । नोभयात्मकं
उत्पत्तिर्ब. । तत्र हेतुमाह—प्रकारतापीति । हि यस्मात्त्रिविकल्पात्मकं ज्ञानं

प्रकारतादिद्वन्द्वं प्रकारप्रकारिणोश्च संबन्धं नावगाहते भ्रमस्य तदभाववति
तत्प्रकारकत्वात्प्रमावाश्च तद्वति तत्प्रकारकत्वादस्य च निष्प्रकारकत्वादुभयवै-
लक्ष्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

प्रमात्वं न स्वतोप्राह्यं संशयानुपपत्तितः ॥ ५६ ॥

प्रमाप्रमयोत्पत्तौ परतस्त्वं प्रादन्यरूपि । अप्रमाया ज्ञाते परतस्त्वं सर्व-
संमतं, प्रमाया ज्ञाते स्वतस्त्वं केचिदाहुस्तत्रिणह—प्रमात्वमिति । प्रमात्वं
प्रमाणतयाभार्यं स्वतो न प्राह्यं किंतु परतोऽनुमानादिना, तत्र हेतुः संशया-
नुपपत्तितः, यदि प्रमात्वं स्वतो गृह्येत तदाऽनभ्यासदद्यात्प्रमाणं जलज्ञाने
इदं प्रमा न वेति संशयो न स्यात् । अयमर्थः, ज्ञानगतप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं नाम
ज्ञानप्राहकसामग्रीप्राह्यत्वं, तदतिरिक्तप्राह्यत्वं परतस्त्वं, सा च सामग्री शुद्धमे
स्वप्रकाशं ज्ञानमेव, भट्टनये तु ज्ञानजन्या ज्ञातता, मुरारिपथि त्वनुव्यवसायस्तत्र
यदि ज्ञानगतप्रामाण्यं स्वतो गृह्येत तदैवं विचार्यम्—अनभ्यासदशोत्पन्नं ज्ञानं ज्ञातं
न वा, भावे ज्ञाने ज्ञाते तद्वत्प्रामाण्यस्यापि ज्ञातत्वान्ममोत्पन्नं जलज्ञानं प्रमा न
वेति संशयो न स्यात् । द्वितीयेऽपि धर्मिज्ञानाभावात्संशयो न स्याद्भवति च संश-
योऽतो ज्ञानगतप्रामाण्यं परतो गृह्यत इत्येवोचितं पर्यायः । तथाहि प्रथमं जलं
ज्ञात्वा तत्र गत्वा जलं लब्ध्वा पश्चादनुमिनीते इदं ममोत्पन्नं जलज्ञानं प्रमा
समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात्तिरेकेऽप्रमावदिति । एवमप्रमात्यामप्रमात्वं पुरोवर्तनि तद-
भावस्य तेन ज्ञानेन प्रहीतुमशक्यत्वात्परत एव गृह्यत इति तु सर्वसंमतम् ॥५६॥

व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा ॥

हेतुर्व्याप्तिग्रहे

पूर्वं व्याप्तिरूपा तद्ब्रह्मोपायस्तु नादर्शात्प्रत्यक्षमत्राह—व्यभिचारेति । व्यभि-
चाराग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे हेतुः कारणं, व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहप्रति-
बन्धकत्वात्तदभावस्यद्ब्रह्मे कारणं, सहचारग्रहस्तन्व्यव्यतिरेकसिद्धौ हेतुः, केचित्तु
भूयोदर्शनस्य व्याप्तिज्ञानोपायत्वं प्रतिपेदिरे तच्च सम्यक्, व्यभिचारास्फूर्तौ सह-
र्षनेनापि व्याप्तिग्रहसंभवात् ॥—

तर्कः क्वचिच्छंकानिर्वर्तकः ॥ ५७ ॥

व्यभिचारशंकाया व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वात्तन्निर्वर्तनोपायमाह—तर्क इति ।

कचित्स्थले तर्कं शक्या निवर्तको भवति । तर्को नाम व्याप्यारोपेण व्यापका-
रोप , यथा धूमवति बह्वनुमाने कृते धूमोऽस्तु मास्तु बहिरिति केनचिन्नमिचारे
शक्तिरे तद्विचारणाय यद्यत्र बहिरर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति हेतु विना कार्या-
नुदयलक्षणस्तर्कं प्रयुज्यते तत्र बह्वभावो व्याप्यो धूमाभास्तु व्यापक । तेन
तर्केण धूमस्तु दृश्यतेऽतो बहिरप्यस्तीत्यनुमितिप्रतिबन्धव्यभिचारसकानिष्ट्या-
नुमितिदास्यं भवति । क्वचिदित्युक्त्या क्वचिद्भूयोदर्शनेन कापि स्वत एव व्यभि-
चारसकानिष्टिर्भवतीति सूच्यते ॥ ५७ ॥

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ॥

स उपाधिर्भवेत्

अत्र प्रसङ्गात्परकीयव्याप्तिप्रवृत्तिव्यवधानमुपाधिमाह—साध्यस्येति । सा-
ध्यस्य व्यापक साध्यसमानाधिकरणालन्ताभावाप्रतियोगी, हेतो साधनस्या-
व्यापक साधनसमानाधिकरणालन्ताभावाप्रतियोगी य स उपाधि, पर्वती
धूमवान्बहिरित्यत्रार्द्धन्धनसयोग उपाधि, यत्र धूमस्तत्रार्द्धन्धनसयोग इति साध्य-
व्यापकता, यत्र बहिरित्यत्रार्द्धन्धनसयोग इति तु नाभोगोलके तदभावादिति
साधनाव्यापकता ॥—

तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥ ५८ ॥

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः ॥

हेतोरेकाधये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥ ५९ ॥

उपाधेश्चैत्रिष्यमभिप्रेत्य सर्वसाधारणलक्षणप्रदर्शनायाह—तस्येति । तस्योपा-
धेय वश्यमाणो निष्कया निर्गळितायं प्रदर्श्यते । तमेवाह—सर्वे इति ।
येषामुपाधीनां हेतोः साधनस्य एकाधये एकस्मिन्धिकरणे स्वसाध्यव्यभिचा-
रिता समुपाधि सस्य साध्यस्य च व्यभिचारिता ते सर्व उपाधयः स्यु । धीर-
प्राप्तेः साध्यसमानाधिकरणा साधनेन समानाधिकरण येषां ते साध्याधिकरणे
येषां व्यभिचारे नास्तीत्यर्थं ॥ अत्र सामान्यलक्षणलाभाय यदर्थवच्छिन्न-
साध्य तदभावाच्छिन्नतर्कं साधने च क्मादिशेषेण ददम् । तथा च यदर्थव-
च्छिन्नसाध्यव्यभिचालन्ताभावाप्रतियोगित्वे तत्र तदभावाच्छिन्नसाधनव्यभिचा-
रन्ताभावाप्रतियोगितमुपाधितन्मिति सार्थं पर्यवयवम् । तथाहि उपाधि-
विध—इत्यत्राप्यप्यारक, पर्यवयवच्छिन्नसाध्यकारक, साधनावच्छिन्न-

साध्यव्यापकश्चेति । तत्राद्य अर्द्धेन्धनसयोग प्रागुक्त एव, द्वितीयो वायौ प्रत्यक्षस्य
 शोभयत्वेन प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वम् । तद्वि केवलस्य प्रत्यक्षत्वस्य साध्यस्य
 व्यापक न भवति नीरूपेऽप्यात्मनि प्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वादपि तु पक्षो वायुच्छद्रतो
 धर्मो बहिर्द्रव्यत्व तदवच्छिन्नस्य साध्यस्य प्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमात्मनस्त्यन्तद्रव्य
 त्वात्तद्व्यभिचार, साधनस्य च प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वस्याव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्व वाया
 वेव तदभावादित्यस्योपाधित्व तिद्धम् । तृतीयो यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्य-
 त्वनं शाकपाकजत्व, तद्वि न केवत्साध्यव्यापक श्यामपटे व्यभिचारात्, मित्रा-
 तनयत्वावच्छिन्नश्यामे शाकपाकजत्वसत्त्वात् । साधनस्य मित्रातनयत्वस्य चाव्या-
 पक, द्वितीये छितमित्रातनये तदसत्त्वात् । एव प्वसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्रापि
 भावत्वे जन्य वलक्षणसाधनावच्छिन्नसाध्यविनाशित्वव्यापक साधनजन्यत्वाव्यापक
 च बोध्य, न च केवलसाध्यव्यापक, विनाशवति प्राग्भावे भावत्वाभावादिति ।
 एव त्रिष्वपि सामान्यलक्षण सगमनीयम् । तथाहि—अर्द्धेन्धनसयोगस्य पर्वतत-
 स्ताय पिण्डान्यतरत्वावच्छिन्नधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे सति पर्वततसाय
 पिण्डान्यतरत्वावच्छिन्नवद्विमन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादुपाधित्व, एवमुद्भूतरू-
 पवत्त्वस्य बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्ववन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे सति बहि
 द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वशोभयत्ववन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादुपाधित्व, एव
 शाकपाकजत्वस्य मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वसमानाधिकरणत्यन्ताभावाप्रतियो-
 गित्वे सति मित्रातनयत्वावच्छिन्नमित्रातनयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादुपाधिर्न,
 एव ज्यत्वावच्छिन्नविनाशित्वव्यापकत्वे सति जन्यत्वावच्छिन्नजन्यत्वाव्यापकत्वा
 द्भावत्वमुपाधि । एवमन्यत्रापि सुधीमिरुद्धनीयम् ॥ ५८-५९ ॥

व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम् ॥

उपाधे फलमाह—व्यभिचारश्चेति । स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारस्या-
 नुमानमुपाधे प्रयोजन, अय धूमवान्बद्धेरित्यत्र बहिर्धूमव्यभिचारी धूमव्यापका
 र्द्धेन्धनसयोगव्यभिचारित्वादिति साध्यव्यभिचारानुमानं, एव मित्रातनयत्व श्याम
 त्वव्यभिचारी मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकशाकपाकजत्वव्यभिचारात् ।
 एवप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्व प्रत्यक्षत्वव्यभिचारी बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्याप
 कोद्भूतरूपवत्त्वव्यभिचारात् । एव जन्यत्व विनाशित्वव्यभिचारी जन्यत्वावच्छिन्न-
 विनाशित्वव्यापकभावत्वव्यभिचारदित्युक्तम् ॥—

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते ॥ ६० ॥^{१०५}

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ॥^{१०६}

तत्र सम्यग्बिना व्याप्तिबोधं शब्दादिवोधतः ॥ ६१ ॥

प्रसंगात्प्रत्यक्षानुमानमात्रप्रामाण्यवादिवैशेषिकमतं पराकर्तुमनुभाषते—शब्दे-
ति । शब्दोपमानयोः प्रामाण्यं पृथक् अनुमानाद्यतिरिक्तं नेष्यते, तत्र हेतुः अनु-
मानगतार्थत्वात् अनुमाने तयोरन्तर्भावात् । एते पदार्थाः, मिथ्यससर्गवन्तो
योम्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात्तादृशपदार्थवत् । एवं गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं
साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद्भवत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिध्यतीति
तदूपयति—तन्नेति । तत्र हेतुः विनेति । न हि सर्वत्र शब्दोपमानबोधस्थळे
व्याप्तिबोधापेक्षेति नियमोऽस्तीति भावः ॥ ६०-६१ ॥

द्वैविध्यं तु भवेद्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ॥

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकिष्यथोच्यते ॥ ६२ ॥

एवं व्याप्तिप्रदोपायं तत्प्रतिबन्धकनिवर्तकं तत्प्रतिबन्धहेतुं च सपरिकरं निहाय
तां व्याप्तिं विभजते—द्वैविध्यमिति । व्याप्तिर्द्विधा अन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्या-
प्तिश्च, तत्राद्या 'व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्ध उदाहृत' इत्यत्र प्राणुका । द्वितीया
लघुनोच्यते ॥ ६२ ॥

साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥^{१०७}

तामेव लक्षयति—साध्याभावेति । यत्र व्याप्ती हेत्वभावस्य साधनाभावस्य
साध्याभावव्यापकत्वं भवेत्ता व्यतिरेकव्याप्तिः । साधनाभावो व्यापकः साध्याभावो
व्याप्यः । तथा च साध्याभावव्यापकभूताभावप्रतियोगित्वं साधनस्य व्यतिरेक-
व्याप्तिरिति फलितम् । अयं भावः—अनुमानं हि त्रिविधं व्याप्तिद्वैविध्यात् । तथाहि
केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकि चेति भेदात्, यत्र विपक्षाभावात्के-
वलान्वयव्याप्त्या साध्यं साध्यते तत्केवलान्वयि, यथा षटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादि-
त्यत्र सर्वस्याभिधेयत्वादिप्रक्षान्तत्वेनान्वयव्याप्त्यैव साध्यं साध्यते ॥ यत्र तु सप-
क्षासत्त्वात्केवलव्यतिरेकव्याप्त्यैव साध्यं साध्यते तत्केवलव्यतिरेकि । यथा पृथिवी
इतरेभ्यो मिथते गन्धवत्त्वादित्यत्र जलादित्रयोदशप्रतियोगिकान्योन्याभावानां

पक्षातिरेके क्वापि निश्चितत्वाभावेन सपक्षासत्त्वाव्यतिरेकव्याप्त्यैव साध्यं साध्यते, तथाहि यदितरेभ्यो न मियते न तद्वन्धवयथा जलमिति । अत्रेतरमेदः साध्य-
स्तदभावो व्याप्यः । गन्धवत्त्वं साधनं तदभावो व्यापकः । तथा च साध्याभाव
इतरमेदाभावस्तद्व्यापकीभूतो योऽभावो गन्धवत्त्वाभावस्तत्रप्रतियोगित्वं गन्धवत्त्व-
स्येति लक्षणसमन्वयः । यत्र च सपक्षविपक्षसद्भावेनोभयव्याप्तिभ्यां साध्यं साध्यते
तदन्वयव्यतिरेकि । यथा वह्निमान्धूमादित्यत्र निश्चितसाध्यवतो महानसादेनि-
श्चितसाध्याभाववतो हृदादेः सत्त्वाद्भयथा व्याप्तिसंभवः । यत्र धूमस्तत्रामि-
र्यथा महानसमित्यन्वयव्याप्तिः, यत्र वह्नपभावस्तत्र धूमाभावो यथा हृद इति
व्यतिरेकव्याप्तिः । अन्वये यथाप्यं व्यतिरेके तदभावो व्यापकः, यच्चान्वये व्यापकं
व्यतिरेके तदभावो व्याप्यः, उक्तं च—

अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते ॥

साध्याभावोऽन्वया व्याप्यो व्यापकः साधनाख्यः ॥ १ ॥

व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परम् ॥

एवं परीक्षिता व्याप्तिः स्फुटीभवति तत्त्वत इति ॥ २ ॥—

अर्थापत्तेस्तु नैवेह प्रमाणान्तरतैष्यते ॥ ६३ ॥

व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सायतः ॥

अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वं केचनाहुस्तन्निरस्यति—अर्थापत्तेरिति । प्रमाणान्तर-
रता प्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टयातिरिच्यता, तत्र हेतुं संगृह्णाति—व्यतिरेकेति । हि
यस्मात्साऽर्थापत्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेन चरितार्था कृतकार्याऽन्वयाविद्धेति यावत् ।
तथाहि पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति युते देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽमु-
ञ्जानस्ये सति पीनःवात् । यो रात्रौ न भुङ्क्ते नासौ दिवाऽभुञ्जानस्ये सति पीन इति
व्यतिरेकव्याप्त्यैव रात्रिभोजने विद्धे किमर्थापत्तिपार्यक्यप्रहेणेति भावः ॥ ६३ ॥—

सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते ॥ ६४ ॥

एवं बुद्धिं सोपस्करो निरूप्य क्रमप्राप्तं सुखं गुणं लक्षयति—सुखं त्विति ।
जगतां प्राणिमानस्य काम्यमनुकूलवेदनीयतया रागविषयः सुखं, तत्कारणमा-
ह्नाति—धर्मेणेति । धर्मेण वेदविहितकर्मजन्मादृष्टेन जन्यते, सुखत्वावच्छिन्नं
प्रति धर्मत्वावच्छिन्नं कारणमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥

दुःखं लक्षयति—अधर्मोति । अधर्मतो वेदनिषिद्धकर्मजन्यादृश्यतो जन्यं सचेतसा प्राणिमात्रस्य स्वाभाविकद्वेषविषयं दुःखमित्यर्थं ॥—

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ॥ ६५ ॥

इच्छा तु तदुपाये सादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥

इच्छा निरूपयति—निर्दुःखत्व इति । इच्छा कामो राग इति यावत् । सा च द्विधा फलविषयिणी उपायविषयिणी च । तत्रेच्छाविषयफलस्वहृषं तद्गोचरे-
च्छोत्पत्तौ हेतु च निर्दिशति निर्दुःखत्व इति । निर्दुःखत्वं तु साभावः मुख्यं च फलं पुंरुपार्थं, तत्र चेच्छा तज्ज्ञानादेव तयोर्निर्दुःखत्वमुख्योर्ज्ञानादेव जायते फलविषयकेच्छाजनमे फलज्ञानमेव हेतुरित्यर्थः । उपायगोचरेच्छायां हेतुमाह—
इच्छेति । यदि उपाये दृष्टोपायत्वधीर्भवति इदं तु साभावस्य मुख्यस्य वा साध-
नमिति ज्ञान भवति तदा तदुपाये दृष्टोपाये इच्छा सादुपायेच्छायामिष्टसाधनता-
ज्ञानं कारणमित्यर्थः ॥ ६५ ॥—

चिकीर्षा कृतिसाप्यत्यप्रकारेच्छा तु या भवेत् ॥ ६६ ॥

तदेतुः कृतिसाप्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥

यलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्रतिषन्धिका ॥ ६७ ॥

तदहेतव्यवदेस्त हेतत्वं कस्यचिन्मते ॥

कत्वज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति हेतुत्व बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञान चिकीर्षाकारणं
 नस्यचिन्मत इत्यर्थः । तेनेष्टसाधनेऽपि वृष्ट्यादौ कृतिसाध्यताज्ञानाभावात्
 चिकीर्षां, कृतिसाध्येऽपि कूपपतनादाविष्टसाधनताज्ञानाभावात् चिकीर्षां, सगरल-
 मिष्टान्नभोजने तु बलवदनिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रतिबन्धनस्य सत्त्वात् चिकीर्षां ।
 कृतिसाध्ये इष्टसाधने बलवदनिष्टसाधने च पाकादौ चिकीर्षां मुस्या । पाकादेरपि
 नान्तरीयकदु यसाधनत्वाद्बलवदित्युक्तम् ॥ ६६-६७ ॥—

द्विष्टसाधनताद्युद्धिर्भवेद्द्वेषस्य कारणम् ॥ ६८ ॥

द्वेष लक्षयति—द्विष्टेति । द्वेष क्रोधस्तत्र द्विष्टसाधनताद्युद्धिर्बलवदनिष्टजन-
 कताज्ञान कारण, द्वेषोऽपि द्विधा दु खविषयस्त्रुपायविषयश्च । तत्र दु खस्य स्वभा-
 वत एव द्वेषविषयत्वम्, उपायस्य च बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञाने सति तत्त्वम् ॥ ६८ ॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ॥ ६९ ॥

प्रयत्न निरूपयितु धिभजते—प्रवृत्तिश्चेति । प्रयत्न कृतिसस्य त्रैविध्य
 त्रिप्रकारत्व तान्त्रिकै तत्र शास्त्र तद्देहिमि ॥ ६९ ॥

चिकीर्षाकृतिसाध्येऽसाधनत्वमतिस्तथा ॥

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥ ७० ॥

प्रवृत्तिरूपयने हेतुमाह—चिकीर्षेति । चिकीर्षा कृतिरसाध्यत्वज्ञानमिष्टसाधनता-
 ज्ञान कार्यसमवायिकारणगोचरप्रत्यक्ष च प्रवृत्तिहेतुरिति भावः । सगरलमिष्टान्न-
 भक्षणादौ बलवदनिष्ठानुबन्धित्वज्ञानेन चिकीर्षाप्रतिबन्धात् प्रवृत्तिः । इष्टसाधनेऽपि
 वृष्ट्यादौ कृतिसाध्यताज्ञानाभावात् चिकीर्षां, नापि तद्भारिका प्रवृत्तिः । कूपपतनादौ
 त्विष्टसाधनताज्ञानाभावात् प्रवृत्तिः । किंचेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वज्ञानयोस्तदानी-
 न्तनत्व विशेषण देव, ततो भाविसौवराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिस्वदानीं कृतिसाध्य-
 त्वाज्ञानात्, तृप्तस्य च भोजने न प्रवृत्तिस्वदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञानात् । एवमुक्तदराम-
 द्वेषादिना बलवदनिष्ठानुबन्धित्वज्ञानप्रतिबन्धे चिकीर्षात्त्वादात्मिकस्याप्यगम्यत्वात्-
 मनस्यनुबन्धादौ, रोपद्रुपितचेतसश्च विषयभक्षणादौ प्रवृत्तिः सम्भवीति । एव शोकावे-
 ज्ञेनोरसादनादावपि प्रवृत्तिरुपपद्यते । एव व्युत्कथ्यगुणादौ समवायिकारणार्थ-
 क्षानुभवाभावात् प्रवृत्तिः । अतः काम्ये स्वर्गादौष्टसाधनत्वान्नित्यनैमित्तिकयोश्च

प्रायश्चित्तपरिहारेष्टसाधनत्वादाभिचारिके च द्वेषमहिम्नानिष्टानुबन्धिष्यत्त्वज्ञानप्रति-
बन्धवारप्रयागादिभरणे च स्वर्गाधीष्टभोगसाधनत्वात्प्रवृत्ति सत्तापटीति ॥ ७० ॥

निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्विष्टसाधनताधियः ॥

निवृत्तिरूपयत्न हेतुमाह—निवृत्तिरिति । द्विष्टसाधनताधिमो बलवदनिष्टा
नुबन्धित्वज्ञानाज्जाताद्वेषादनिष्टसाधनेभ्यो निवृत्तिर्भवति । तथा च क्लृप्तभङ्गणा-
दिषु वैदेनानिष्टसाधनत्वे ज्ञापिते शास्त्रज्ञाना ततो निवृत्तिर्नायत इत्यर्थः ॥—

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ॥ ७१ ॥

शरीरे प्राणसंचारे कारणं तत्प्रकीर्तितम् ॥

तृतीय यत्नमाह—यत्न इति । जीवनस्य योनि कारण जीवनहेतुभूतो यत्न,
स चातीन्द्रिय तत्र मानमाह—शरीरेति । अधिकश्वासादिरूपप्राणसंचारस्य
धावनादियत्नसाध्यत्वदर्शनेन सहस्रप्राणसंचारस्यापि यत्नसाध्यत्वमनुमीयते । तत्र
प्रत्यक्षयत्नस्तु नोपलभ्यन्तेऽतोऽन यत्नोऽतीन्द्रिय ॥ ७१ ॥—

अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये भवेत् ॥ ७२ ॥

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥

तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि ॥ ७३ ॥

गुरुत्वं लक्षयति—अतीन्द्रियमिति । प्रलयक्षतो दृष्टेऽपि घटादी गुरुत्वा
नवगमादतीन्द्रियम् । पृथिव्यादिद्वये पृथिवीजलवृत्ति । अनित्यं व्यणुकादी,
नित्ये परमाणौ, तदेव गुरुत्व पतनाख्ये कर्मण्यसमवायिकारण स्यात् । द्वितीय
पतनादौ क्रियाया असमवायिद्वारप्रयत्ने इति बोध्यम् । आयत्तनासमवायि-
कारण गुरुत्वमित्यर्थः ॥ ७२—७३ ॥

सासिद्धिकं द्रवत्व स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥

सासिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ॥ ७४ ॥

परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमिष्यते ॥

नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु ॥ ७५ ॥

द्रवत्वं सन्दने हेतुर्निमित्त संग्रहे तु च ॥

द्रवाय निरूपयति—सासिद्धिकमिति । आयत्तन्दनासमवायिकारण

द्रवत्वं, तद्विभाग एकं सांख्यद्विकं द्वितीयं नैमित्तिकम् तत्र पृथिव्यज्ञेजोवृत्ति, तत्र विभागः सलिले जले सांख्यद्विकं, क्षितितेजसोः पृथिव्यज्ञयोर्द्वितीयं नैमित्तिकम् । पुनस्तद्विभजते—परमाणुविति । परमाणुरूपे जले द्रवत्वं नित्यमन्यत्र कार्यरूपे जले सर्वत्र पृथिवीतेजसोश्चानित्यं द्रवत्वमिष्यते । पृथिवीतेजसोर्द्रवत्वं नैमित्तिकमित्युक्तं तदुपपादयितुं नैमित्तिकरूपदस्यार्थमभिधत्ते—नैमित्तिकमिति । बद्धियोगादग्निबंधोभावाज्जायते द्रवत्वं तन्नैमित्तिकमित्युच्यते । तत्र तपनीयघृतादिषु सुवर्णरजतादिरूपे तेजसि, घृतजनुप्रभृतिषु पृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः । स्यन्दने द्रवणे हेतुरसमवायिकारणं, समहे सक्तुकादिचूर्णपिण्डीभावलक्षणे निमित्तकारणं, तत्र तु ज्ञेहोऽसमवायी ॥ ७४—७५ ॥—

ज्ञेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ ॥ ७६ ॥

तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता ॥

ज्ञेहं लक्षयति—ज्ञेह इति । चूर्णादिपिण्डीभावासमवायिकारणं गुणः ज्ञेहः । स च जले, जलमात्रवृत्तिरित्यर्थः । तद्विभागः, स ज्ञेहोऽणुरूपे जले नित्यः, असौ ज्ञेहोऽवयविति कार्यरूपे अणुकादिजले सन्नित्यः । ननु ज्ञेहो जलमात्रवृत्तिरित्युक्तमयुक्तं घृततैलादीं पृथिव्यामपि तदुपलम्भात् । न च तदन्तर्गतजलस्यैव स इति वाच्यं, तथात्वे जलाज्ञोः परस्परं विरोधात्तैलादिना बद्धगुणप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—तैलान्तर इति । तैलमध्ये उपलभ्यमानः ज्ञेहोऽपि जलीय एव, परं तु तत्प्रकर्षाद्देशापिक्याद्दहनानुकूलता । अतश्च ज्ञेहस्य सलिलस्याग्निनाशकत्वाद्दुक्तज्ञेहं तैलादि न दहनप्रतिकूलमिति भावः ॥ ७६ ॥—

संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावेने ॥ ७७ ॥

संस्कारं विभजते—संस्कारभेद इति । संस्कारत्रिधा वेगः स्थितिस्थापको भावना चेति ॥ ७७ ॥

मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः क्वचित् ॥

तत्र वेगः परिच्छिन्नपरिमाणवद्ब्रह्ममात्रवृत्तिः । स च त्रिधा कर्मजो वेगमथ । तत्रायः शरादौ, नोदनजनितकर्मणा तत्र वेगजननात् । द्वितीयस्तु वेगवत्कपाला-
रूपे घटे । तत्र घटवेगं प्रति कपालवेगोऽसमवायी ॥—

स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्त्रयैः ॥ ७८ ॥

अतीन्द्रियोऽसां विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम् ॥

द्वितीय संस्कारं निरूपयति—स्थितीति । अन्यथाकृतस्य पुनः पूर्वावस्थापादकं स्थितिस्थापकं । स च क्षितौ पृथिवीमात्रमिति । वृक्षादेराकृतशाखादौ प्रसारितपटादावृज्जुतश्चगावृक्षादौ च तथा दर्शनात् । केचिदन्ये वादिनश्चतुर्षु पृथिव्यप्तेर्गोवायुषु स्थितिस्थापकं संस्कारं वदन्ते इत्याहुः । स च स्थितिस्थानकोऽतीन्द्रियश्चतुरादिभरगम्यत्वादनुमानगम्यः । क्वचिदाकृतशाखादौ स्पन्देऽपि कारणं निमित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥—

भायनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ॥ ७९ ॥

उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ॥ ८० ॥

तृतीय संस्कारं निरूपयति—भायनाख्य इति । जीववृत्तिः जीवाश्रय इश्वरीयज्ञानस्य नित्यतया ध्वसाभावेन नेशस्य संस्काराधारता । अतीन्द्रियं न सुखादिवन्मानसप्रवृत्तिययं किंतु स्मृत्त्यादिकार्यालभगम्यं । तस्य हेतुमाह—उपेक्षेति । सद्यस्यखले उपेक्षखले च स्मृत्खदर्शनादुपेक्षानामको निश्चय इत्युक्तम् । तस्य संस्कारस्य कारणं जनक इत्यर्थः । तस्य कायमाह—स्मरण इति । स्मरणे केवलं, प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियार्थसन्निकषादिसहकृतत्वं समुद्बुद्ध संस्कारो हेतुरुच्यते । पूर्वानुभवस्य नश्वत्वेन विना संस्काररूपमवान्तरव्यापारं स्मृत्त्याद्युपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ७९—८० ॥

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिकारणम् ॥

गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः ॥ ८१ ॥

कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाशयस्त्वसौ मतः ॥

अदृष्टं निरूपयितुमदृष्टपदार्थमाह—धर्माधर्माविति । उभौ गुणावदृष्टशब्देन संश्लेषितावित्यर्थः । तत्र यमं दशयति—धर्मे इति । स्वर्गपदं सुखमानोपलभकम् । व्याधिपदेन तत्तत्सुखोन्वितसाधनरामप्रो ग्राह्या । तस्या अपि धर्मनार्थत्वात् । ननु दर्शादियोगवशेनैव स्वर्गादिसिद्धं कृतं धर्मेण तत्राह—गङ्गेति । व्याधिपदेनेतर-

पुष्पजीर्णलानपानसेवनादि पृथक्ते । यागादीत्यादिना होमदानादिसत्कर्मग्रह-
गंगाम्रानादिकर्मणां विरध्वस्ततया स्वर्गादिजननाशक्ततया तदर्धं धर्माख्यव्यापारो-
ऽपूर्वपदाभिधेयः कल्प्यते । ननु यागादेः कालान्तरभाविसर्गादिजनने स्वध्वंस
एव व्यापारोऽस्तु, नच फलानन्वप्रसंगः, कालविशेषस्य सहकारित्वादत आह—
कर्मनाशेति । कर्मनाशा नवी तज्जलस्पर्शेन स्वमुत्पत्तीर्तनादिना निषिद्धकर्माचर-
णेन वा धर्मो विनश्यतीति शास्त्रे प्रसिद्धं, तत्र यदि धर्माख्यमपूर्वं न स्यात्तदा कर्म-
नाशाजलस्पर्शादिना किं विनश्येत् । यागादिकर्मण प्रागेव विनष्टत्वात्, ध्वंसस्य
च नित्यत्वादित्यपूर्वमभ्युपेयम् ॥ ८१ ॥-

अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः ॥ ८२ ॥

प्रायश्चित्तादिनाश्वोऽसौ

अधर्मं लक्षयति—अधर्म इति । नरकपदं तु समाप्तोपलक्षणम् । आदितस्त-
द्भोगोचितमानश्रीग्रहः । नरकादिषु ससाधनं शास्त्रप्रतिषिद्धकर्माचरणजन्योऽपूर्ववि-
शेषोऽधर्म उच्यते । तत्र मानमाह—प्रायश्चित्तेति । प्रायश्चित्तेनाधर्मो विनश्य-
तीति शास्त्रे प्रसिद्धं, तत्र यद्यधर्माख्यमपूर्वं न स्यात्तदा प्रायश्चित्तेन प्रबलपुण्येन
भोगेन वा किं विनश्येत् । ब्रह्महत्यादिचेष्टायाः प्रागेव विनष्टत्वात्, ध्वंसस्य
मानन्तत्वादित्यपूर्वमूरीकार्यम् ॥ ८२ ॥-

जीववृत्ती त्विमौ गुणौ ॥

इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ॥ ८३ ॥

अनयोराश्रयमाह—जीववृत्ती त्विति । ईशे धर्माधर्मौ न स्व इति भावः ।
तत्र हेतुः इमाविति । ईशे तु जन्यज्ञानाभावेन वासनाऽश्रयभावज्ञानयो-
स्तत्त्वमिति भावः । तयोर्नाशे हेतुमाह—ज्ञानादपीति । अपिशब्देन भोगस्य
प्रायश्चित्तस्य प्रबलकर्मणश्च ग्रहः । प्रारब्धस्य भोगादेव तदितरयोस्तु ज्ञानादितो
विनाश इति भावः ॥ ८३ ॥

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ॥

कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ॥ ८४ ॥

सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नश्च गृह्यते ॥

शब्द निरूपयति—शब्द इति । शब्दो द्विधा, ध्वनिरूपो वर्णरूपश्च । तत्रायो मृदङ्गादिजनित शब्द, कण्ठतात्वादिसंयोगज शब्दो वर्णरूप । तत्र वर्णानाह—वर्णा इति । ते वर्णा कादय ककारादय क्षकारान्ता इत्यर्थ । शब्दस्याभयमभिदधाति—सर्व इति । सर्व शब्दो ध्वनिरूपो वर्णरूपश्च प्रथमो मध्योऽन्तमश्चापि नभोवृत्तिराकाशसमवेत । प्रथमादिशब्दाग्रहे हेतुमाह—श्रोत्रोत्पन्न इति । श्रोत्रस्य शब्दग्राहकेन्द्रियत्वात्प्रथमादिशब्दानां च तेनासन्निकर्षादग्रहणम् । अन्त्यशब्दस्यैव तत्रोत्पन्नस्य तेन सन्निकर्षाद्ग्रहणमिति ॥८४॥—

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ॥ ८५ ॥

ननु मृदङ्गादिदेशोत्पन्नस्य शब्दस्य कथं श्रोत्रदेशे समुत्पत्तिरित्याकाङ्क्षाया तत्प्रकारमभिभाषते—वीचीति । यथा जले कपालिकाशर्करादिप्रक्षेपे वायुना क्षोभे च सति वीची जायते ततो बहिर्दिग्बन्धितस्तरङ्गस्ततोऽपि बहिरन्यस्तरङ्गो जायते, एव करादिना मृदङ्गादौ ताडिते प्रथम शब्दो जायते । ततो मृदङ्ग-बहिर्दिग्बन्धितोऽन्य शब्दस्ततोऽपि बहिरन्य एव शब्दपरम्परया श्रोत्रोऽन्त्य शब्द समुत्पद्यते ॥ ८५ ॥

कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥

मतान्तरमाह—कदम्बेति । यथा कदम्बमुज्ज्वलाद्दशदिग्बन्धापीनि दशमुकुलान्तराणि जायते ततोऽपि तादृशानि मुकुलान्तराणीति तथा मृदङ्गादिदेशोद्भूत-प्रथमशब्दाद्दश दिग् दश शब्दा जायन्ते तेभ्यश्चान्ये दश तेभ्यश्चान्ये एव, श्रोत्रदेशोऽन्त्यशब्दो जायते । तत्र प्रथमशब्दे मृदङ्गकरादिसंयोगो निमित्त, मृदङ्गाकाशसंयोगस्त्वसमवायी, द्वितीयशब्दे तु प्रथमशब्दस्यासमवायित्व तृतीये द्वितीयस्य, आकाशस्य सर्वत्र समवायी, त्रिभुविशेषगुणस्य खोत्तरपुणनाश्वलनियमेन द्वितीय शब्द प्रथमस्य नाशक । एव तृतीयो द्वितीयस्येत्यादि । अन्त्यस्तृपान्त्यं नाशयन्कतकरेषुवत्सयमपि विधीयते । श्रोत्रोत्पन्नान्यायेनात्योपात्तयो परस्परविषातकत्वमित्यपरे । एव वर्णरूपशब्देऽपि प्राणस्य कण्ठादिसंयोगो निमित्त, कण्ठाकाशादिसंयोगोऽसमवायीत्याह्वयम् ॥—

उत्पन्नः को चिनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ॥ ८६ ॥

ननु शब्दस्य नित्यत्वात्कवमुत्पत्तिविनाशौ निरूप्येते इति मीमांसकाद्यङ्कामातङ्कयति—उत्पन्न इति । शब्दानामुत्पादविनाशावनुभवसिद्धौ इत्यर्थं ॥ ८६ ॥

सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥

तदेवौपधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ॥ ८७ ॥

इति न्यायकारिकावली समाप्ता.

ननु य एव ककारो देवदत्तेनावोचि स एव यज्ञदत्तेनापीति प्रतीते शब्दस्य नित्यतामवगम्यते तत्कथमनित्यतयोत्पादविनाशत्ववर्णेन वर्णानामित्यत आह—
सोऽयमिति । साजात्य समानजातीयत्व सादृश्यमिति यावत् । तथाच सादृश्यनिबन्धना सा प्रतीतिर्न नित्यत्व साधयितु क्षमन् इत्यर्थं । तत्रोदाहरणमाह—
तदेवौपधमिति । यदेव त्रेणैपधमसेपि त्रेणैपधमसेपि तदेवौपध सेव्यत इत्यादौ यथा मित्रेष्वौपधे साजात्यमात्रावलम्बिनी तादृशप्रतीतिर्दृश्यते तथात्रापीति सर्वमवदातम् ॥ ८७ ॥

नमामि पञ्चाननविश्वनाथपादारविन्दद्वयमादरेण ॥

सिद्धान्तमुक्तावलीकेह येन सुगुफिता विश्वविलासहेतो ॥ १ ॥

एतस्य कण्ठाभरणस्य नून सधारणोद्भूतपटुलशक्ति ॥

मुक्तावली धारयितु क्षम स्यात्सर्वोऽपि बालस्त्विति मे मनीषा ॥ २ ॥

मुक्तावलीमुक्तिनिवायमध्यादुद्धृत्य युक्ती सुगमा मयेदम् ॥

अगुफि कण्ठाभरण सुरम्य स्युषि सुकण्ठाभरण भवेत्तत् ॥ ३ ॥

श्रीगुरुपादसरोरुहयुगल प्रणमामि मूर्ध्नाहम् ॥

यत्कृपया हि पुमर्था सर्वं सुलभीभवन्ति नृणाम् ॥ ४ ॥

इति श्रीलक्ष्मपुरवासिद्विंशत्यज्ञातीयद्विजराजिविराजमानश्रीकृष्ण-

कौरमिधमुत्तदेवीसहायगुफित कण्ठाभरण समाप्तम् ।